

Reading Material

for

T.Y.B.A

Semester : V

Subject : Logic & Philosophy

Paper No. : 11

Contemporary Indian Philosophy

Code: UA05CPHI11

અનુક્રમણિકા

૧. ડો. રાધાકૃષ્ણનનો સમન્વયકારી અભિગમ
૨. ડો. રાધાકૃષ્ણનનો જ્ઞાન મીમાંસાત્મક અવેજી ધર્મ
૩. આચાર્ય રજનીશ અનુસાર માનવ-ચેતનાના સ્તરો
૪. નવ-માનવ ટ્રેક નોંધ
૫. રજનીશ અનુસાર સાક્ષીનું ઔચિત્ય
૬. ડો. આંબેડકરની સમાજ દર્શનમાં ભૂમિકા
૭. ડૉ. મોહમ્મદ ઇકબાલનો જીવાત્મા યા અહંનો ખ્યાલ
૮. ડૉ. મોહમદ ઇકબાલ અનુસાર અંતઃઅનુભૂતિનું સ્વરૂપ અથવા લાક્ષણિકતાઓ
૯. ડૉ. મોહમદ ઇકબાલ અનુસાર અમરત્વનો ખ્યાલ
૧૦. મહર્ષિ રમણનો નિરપેક્ષ રહસ્યવાદ
૧૧. મહર્ષિ રમણ અનુસાર અંતિમ સત્ના સ્વરૂપ નિર્દેશનનાં સૂત્રો

૧. ડો. રાધાકૃષ્ણનનો સમન્વયકારી અભિગમ

પ્રાસ્તાવિક:

‘The Ethics of Vedanta’ અને ‘The Hindu View of Life’ માં ડો. રાધાકૃષ્ણનનું વલણ સંરક્ષણાત્મક પ્રકારનું જણાય છે. તો તેમના ‘The reign of Religion in Contemporary Philosophy’ માં તેમણે અપનાવેલ અભિગમ સ્પષ્ટ રીતે ખંડનાત્મક અને આક્રમક જણાય છે. પરંતુ જેમ જેમ વૈચારિક પરિપક્વતા પ્રાપ્ત થતી ગઈ તેમ તેમ તેમના આ પ્રકારના વલણમાં પરિવર્તન આવતું ગયું. એમના ‘An Idealist View of Life’ માં તેમના વિચારોમાં મૌલિકતા અને સમન્વયકારી વલણ જોઈ શકાય છે. ડો. રાધાકૃષ્ણનના આગવા અભિગમ, વલણ અને પદ્ધતિને કારણે તેઓ પ્રથમ પંક્તિના રચનાત્મક ચિંતક તરીકે ખ્યાત થયા છે.

૧. તુલનાત્મક અભિગમ

ડો. રાધાકૃષ્ણને પોતાના ‘An Idealist View of Life’ ગ્રંથમાં પૂર્વ અને પશ્ચિમના તાત્ત્વિક વિચારોનું તુલનાત્મક અધ્યયન રજૂ કર્યું છે. પોતાના વિચારોને સ્પષ્ટ કરવા માટે જેમ તેઓ વેદ-ઉપનિષદમાંથી આધારો શોધે છે તેમ પાશ્ચાત્ય ચિંતકો બ્રેડલે, એલેક્ઝાંડર અને હેગલનો આધાર પણ લે છે. તેઓ વિજ્ઞાનનો માત્ર વિરોધ કરતા નથી કે ખોટા સ્વરૂપના ધર્મોનો માત્ર ઇન્કાર કરતા નથી, પણ વિજ્ઞાને ધર્મ પાસેથી શું હાંસલ કરવાનું છે અને ધર્મ વિજ્ઞાન પાસેથી શું શીખવાનું છે તેનો પણ ખ્યાલ આપે છે. આમ કરીને તેઓએ વે વિરોધી લાગતા બળો વચ્ચે માત્ર સમન્વય સાધવાનું જ કાર્ય કર્યું નથી પણ તેમને યથાયોગ્ય સ્થાન દર્શાવે છે. તેમનો આ તુલનાત્મક પદ્ધતિ અપનાવવાનો ઉદ્દેશ એ હતો કે જેમાંથી જે કંઈ સ્વીકારવા યોગ્ય હોય તેનો સ્વીકાર કરવો અને એ રીતે જુદી જુદી વિચાર પ્રણાલીઓ વચ્ચે સમન્વય સાધવો.

૨. સમન્વયવાદી અભિગમ

સી.ઈ.એમ.જોડ ડો. રાધાકૃષ્ણનને પૂર્વ અને પશ્ચિમના સમન્વયકર્તા તરીકે પ્રસંશે છે. કેટલાક ભારતીય વિદ્વાનો માત્ર ભારતીય સંસ્કૃતિ જ શ્રેષ્ઠતમ છે અને પશ્ચિમ પાસેથી કંઈ જ ભારતે પ્રાપ્ત કરવાનું નથી એમ માનતા હતા તો કેટલાક તેનાથી વિરુદ્ધ માન્યતા ધરાવતા હતા. જ્યારે રાધાકૃષ્ણન માનતા હતા કે બન્નેના ગુણ

અને દોષો તપાસવા જોઈએ. શ્રેષ્ઠતા એ કોઈ વ્યક્તિ, સમાજ, પ્રદેશ કે સંસ્કૃતિનો ઇજારો નથી. શ્રેષ્ઠ તો ગમેત્યાંથી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. અને જ્યાં ક્યાંઈ શ્રેષ્ઠતમ હોય તેનો પરિચય મેળવવો જરૂરી છે,

ડો. રાધાકૃષ્ણને જ્યાં જ્યાં ભારતીય વિચારધારાની રજૂઆત કરી છે ત્યાં ખૂબ જ સબળ દલીલો સાથે તેઓએ ભારતીય વિચારધારાની સમન્વયકારીતા (Assimilative) અને સહનશીલતા (Tolerant) ને અપનાવ્યા છે અને વખાણ્યા છે. હિંદુ જીવનપ્રણાલીમાં ઓતપ્રોત થયેલા જૈન, બૌદ્ધ, ઇસ્લામ અને ખ્રિસ્તી તેના ઉદાહરણ રુપે પ્રસ્તુત કર્યા છે.

૩. પાશ્ચાત્ય વિચારધારાનો અભિગમ

રાધાકૃષ્ણને પાશ્ચાત્ય વિચારધારામાં રહેલી ભારતીય વિચારધારા પ્રત્યેની કેટલીક ખોટી માન્યતાઓને પણ કડક રીતે તપાસી છે. ભારતીય વિચારધારા પ્રણાલિકાગત સંતુષ્ટ અને સ્થગિત છે એવા વિચારોને તેમણે રદિયો આપ્યો છે અને જણાવ્યું છે કે અહીં મૂળભૂત મૂલ્યોને અકબંધ રાખીને ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનમાં જ્યાં જરૂર જણાઈ છે ત્યાં પરિવર્તનો સ્વીકારાયા છે. હિંદુ અને બૌદ્ધ ધર્મનો સમન્વય તેનું ઉદાહરણ છે. આ રીતે તેઓએ ભારતીય વિચારધારાની પ્રબળ રજૂઆત કરીને તેનો બચાવ કર્યો છે તો તેની ખામીઓ બતાવવામાં આંખમીચામણા પણ કર્યા નથી.

૪. આલોચનાનો અભિગમ

ડો.રાધાકૃષ્ણન કહે છે કે, “આપણે આપણા ધર્મના સંકુચિત માળખાને વળગી રહીએ છીએ અને એ માળખામાં આપણે આપણી જાતને સમાવીએ છીએ. એ જ આપણા વિકાસને અવરોધે છે.” ડો. રાધાકૃષ્ણન સૂચવે છે કે પૌરાણિક વિચારકો એમની સૃષ્ટિમાં જીવ્યા અને એમની સૃષ્ટિને અનુપ વિચારણા કરી. આપણે એ સૃષ્ટિને અને વિચારણાને સમજવી રહી. તેઓ કહે છે કે, “આપણા પૂર્વજોના આપણે ઋણી છીએ અને એ ઋણ સાચી રીતે એમનો અભ્યાસ કરવાનું છે.” આથી તેઓ ભારતીય વિચારકોએ સમન્વયકારી અને સમીક્ષાત્મક અભિગમ અપનાવવો જોઈએ એમ માને છે. તેઓ કહે છે કે, “જો આપણે ગતિશીલ જગતમાં સ્થગિત થઈને માત્ર પુરાણા મંત્રોનું રટણ જ કર્યા કરીશું તો આપણે એમના હાર્દને ન્યાય આપી શકીશું નહીં.

૫. પૂર્વ અને પશ્ચિમના સમન્વયનો અભિગમ

રાધાકૃષ્ણન માને છે કે, સદીઓ સુધી પશ્ચિમી વિચારધારાએ માનવજાતને દોરવણી આપી છે. પરંતુ પશ્ચિમના જે અનેક વિચારકો આજે એવા મંતવ્યો પર આવ્યા છે કે પશ્ચિમને ભારતમાંથી દોરવણી મળી શકે તેમ છે. વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રે આ આશા ઠગારી નીવડી છે, કલા, તત્ત્વજ્ઞાન અને સાહિત્યનાં ક્ષેત્રમાં અંતઃપ્રેરણાને ત્યજવામાં આવી છે, લોકશાહી અને આંતરરાષ્ટ્રીયવાદ જે પશ્ચિમની મહત્વપૂર્ણ દેન છે તેની સમક્ષ બહુ મોટા પ્રશ્નો ઊભા થયા છે. આ બધા સંજોગોમાં ભારતીય વિચારધારામાંથી પશ્ચિમને કાંઈક સુધારાવાદી અને સાચી શાંતિ તેમજ અર્થપૂર્ણ દિશાસૂચન પ્રાપ્ત થઈ શકે એ સંભવ છે. ડૉ. રાધાકૃષ્ણન કહે છે કે, “પૂર્વ અને હિંદુસ્તાનના સંપર્કને કારણે પશ્ચિમ પણ એક નવસર્જનમાંથી પસાર થઈ રહ્યું છે. કારણ કે એના ચેતનાતંત્રમાં વિચારોની એક નવી દુનિયાનું સર્જન થઈ રહ્યું છે. જેન પંદરમી સદીમાં ગ્રીસ અને રોમની પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃતિથી એની ચેતનાનો વિકાસ થયો હતો તેમ એની ચેતનાનો એક વધુ વિકાસ શક્ય બન્યો છે.”

૬. ધાર્મિક એકત્વનો અભિગમ

સમન્વયકારી દૃષ્ટિના પ્રવક્તા તરીકે રાધાકૃષ્ણને ધર્મના સારાં પાસાંનો સ્વીકાર અને નબળા પાસાંનો અસ્વીકાર કરવામાં કે તેની સમીક્ષા કરવામાં કોઈ ભેદ રાખ્યો નથી. તેમની દૃષ્ટિએ ધર્મ એક જીવન ચેતના છે અને એ અર્થમાં ધર્મ એ કાંઈ ખવાઈ ગયેલું બળ નથી. ધર્મને આ સ્વરૂપે સમજતાં કોઈ પણ એક ઐતિહાસિક ધર્મને તેઓ ધર્મ તરીકે સ્વીકારી ન શકે એ સમજી શકાય છે, કારણ કે ચેતનમંતા અને ગતિશીલ ધર્મ તો પ્રત્યેક પ્રકારના જડ અને રૂઢિના બંધનમાંથી મુક્ત થવું પડશે. રાધાકૃષ્ણન કહે છે કે, “ધાર્મિક પવિત્રતા ક્યારેક નૈતિક સભાનતા અને માનવીયતાનો હ્રાસ કરે છે. ધર્મો કરતાં ધર્મનો બીજો કોઈ વિરોધ નથી. જો જગતમાંથી બધા જ ધર્મોને દૂર કરવામાં આવે તો જગત વધુ ધાર્મિક સ્થાન બની શકે.”

જો કે અહીં નોંધવું જરૂરી છે કે રાધાકૃષ્ણન ધર્મના વિરોધી નથી. માનવ એકતા અને માનવીય ચેતનાના ઉત્થાન માટે ધર્મ એક શક્તિશાળી બળ છે, તેનો તેઓ સ્વીકાર કરે છે. તેઓ કહે છે કે, “જ્યારે આપણે ધાર્મિક માન્યતાઓના અર્થઘટનમાં પડીએ છીએ ત્યારે આપણે વિરોધી છાવણીઓમાં વહેંચાઈ જઈએ છીએ. પરંતુ જ્યારે આપણે સમાધિપૂર્ણ ધાર્મિક જીવન જીવવાનો પ્રયાસ કરીએ છીએ ત્યારે આપણે બધા જ

એકમેકના સમીપ થઈએ છીએ કારણ કે એ જીવંત ધાર્મિક માર્ગમાં વ્યક્તિનો અહંકાર ઓગળે છે, ધાર્મિક માન્યતાઓની તત્કાલીનતા સમજાય છે અને બધા જ આત્માઓનું સમાનપણું સિદ્ધ થાય છે.”

સમાપન

આમ ડો. રાધાકૃષ્ણનના ચિંતનમાં વ્યક્ત થતો સમન્વય દૃષ્ટિનો અભિગમ સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય છે. આમ છતાં એનો અર્થ એ નથી કે તેઓએ આક્રમણકારી અભિગમ સદંતર છોડ્યો છે. કારણ કે પોતાના ‘An Idealist View of Life’ ગ્રંથમાં પ્રકૃતિવાદ, વૈજ્ઞાનિકવાદ, વ્યવહારવાદ, ભૌતિકવાદ તેમજ નાસ્તિકવાદનો એમણે જોરદાર પ્રતિકાર કર્યો છે. જો કે તેમણે કરેલા પ્રતિકારનો તેમનો હેતુ માત્ર ખંડનાત્મક પ્રવૃત્તિ બની રહેવાને બદલે વૈચારિક ઇમારતનું સર્જન કરવાની પૂર્વ તૈયારીરૂપ છે.

૨. ડો. રાધાકૃષ્ણનનો જ્ઞાનમીમાંસાત્મક અવેજી ધર્મ

પ્રાસ્તાવિક :

ધાર્મિક અનુભવના પાયા પર રાધાકૃષ્ણન તત્ત્વચિંતન કરે છે. ધાર્મિક અનુભવને પાયા તરીકે સ્વીકારવો હોય તો ધર્મમાં આસ્થા રાખવી જરૂરી છે. આ આસ્થા ચર્ચાવિચારણા, તર્ક કે દલીલ વગર પણ થઈ શકે. પરંતુ એક તાત્ત્વિક પદ્ધતિના પાયાને સમજવા માટે આવી આસ્થા જરૂરી હોય ત્યારે આધુનિક સમયના ધર્મની સામે જે દલીલો કરવામાં આવે છે તેની ચર્ચાવિચારણા આવશ્યક છે.

મધ્યકાલીન ધર્મ અને આધુનિક ધર્મ :

આધુનિક સમયમાં તર્કનું આધિપત્ય સવિશેષ છે. આથી તે ધર્મની સામે ટીકાઓ રજૂ કરે છે. આ પ્રવૃત્તિ પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનમાં સવિશેષપણે જોવા મળે છે. મધ્યકાલીન એટલે કે ૧૪મી સદીથી ધર્મનું આધિપત્ય અત્યંત પ્રબળ હતું. રાજ્યસંસ્થા, સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રો જેવા કે તત્ત્વજ્ઞાન, વિજ્ઞાન વગેરે પર ધર્મનું પ્રભુત્વ જબરદસ્ત હતું. આ સમયમાં ગેલેલિયોને ધર્મસંસ્થા દ્વારા

થયેલો અનુભવ તેનું ઉદાહરણ છે. પરંતુ રાજ્યસંસ્થાની પ્રબળતા અને વિજ્ઞાનના વિકાસની સામે ધર્મનું બળ ઘટતું ગયું.

આધુનિક યુગમાં અવેજીધર્મનો ઉદ્ભવ :

અઢારમી સદીના યુરોપના વિચારકોએ મધ્યકાલીન ધર્મનો વિરોધ કર્યો. અલબત્ત પરંપરાગત ધર્મ તો હતો જ. જેવી રીતે પ્રચલીત હિંદુધર્મ સામે બુદ્ધ અને મહાવીરને પ્રબળ વિરોધ હતો એ રીતે મધ્યકાલીન ધર્મસ્વરૂપ સામે અઢારમી સદીના તાર્કિક વિચારકોનો વિરોધ હતો. રાધાકૃષ્ણન આ પ્રત્યેક વિરોધને અવેજી ધર્મ તરીકે ઓળખાવે છે. કારણ કે વિરોધ કરનારા દરેક આધુનિક વિચારકો પોતાના વિરોધને ધર્મની અવેજીમાં સ્વીકારવાની રજૂઆત કરે છે.

અવેજીધર્મ :

ડૉ. રાધાકૃષ્ણન ત્રણ પ્રકારના અવેજીધર્મની વિભાવના રજૂ કરે છે.

૧. જ્ઞાનમીમાંસાત્મક અવેજીધર્મ (Epistemological Substitutes)
૨. પ્રકૃતિવાદી અવેજીધર્મ (Naturalistic Substitutes)
૩. માનવતાવાદી અવેજીધર્મ (Humanistic Substitutes)

૧. જ્ઞાનમીમાંસાત્મક અવેજીધર્મ (Epistemological Substitutes)

જ્ઞાનમીમાંસાત્મક અવેજીધર્મ અંતર્ગત ૧. અજ્ઞેયવાદ ૨. સંશયવાદ ૩. બુદ્ધિવાદ અને ૪. એકાધિકારવાદનો સમાવેશ થાય છે. આ ચારેય વાદોની અવેજી ધર્મ તરીકે સ્વીકાર્યતા - અસ્વીકાર્યતા અંગેનું રાધાકૃષ્ણનનું દૃષ્ટિબિંદુ નીચે પ્રમાણે જોઈએ.

અજ્ઞેયવાદ : (Agnosticism as a Substitute)

જ્ઞેયવાદ અનુસાર પરમસત્તાનું અસ્તિત્વ હોવા છતાં આપણે તેના સ્વરૂપ વિશે કંઈ જાણતા નથી અને જાણી શકીએ તેમ નથી. ધર્મની ગૂઢતા પામી શકાય તેમ નથી. જીવનના

ઉદ્ભવ અને ધ્યેય વિશે જાણતા નથી અને જાણી શકાય તેમ નથી. આપણે માત્ર સૃષ્ટિ જે સ્વરૂપે દેખાય છે તે જ જાણીએ છીએ. આમ અજ્ઞેયવાદ પરમસત્તાના અસ્તિત્વનો સ્વકાર કરતો હોવાથી તે નાસ્તિક નથી એમ સિદ્ધ થાય છે.

અજ્ઞેયવાદની સામે રાધાકૃષ્ણન એક વિશિષ્ટ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કરે છે કે, પરમ સત્તાને આપણે આજે જાણતા નથી માટે શું એમ નિશ્ચિત રીતે કહી શકાય ખરું કે આપણે ભવિષ્યમાં ક્યારેય પરમસત્તા વિશે જાણી શકીશું નહીં ? શું એ સંભવિત નથી કે અત્યાર સુધી અજ્ઞાત એવા પરમતત્ત્વ વિશે ભવિષ્યમાં કંઈ અનુભવ મેળવી શકીએ ? અજ્ઞાનપણું એ માનવી માટે એક પડકાર છે અને એ પડકાર ઝીલીને જ માનવી પ્રગતિના માર્ગે આગળ વધી શકે છે. પોતાના જ્ઞાનની મર્યાદા સ્વકારી શકાય પણ હંમેશ માટે અજ્ઞાનનો સ્વકાર કરી લેવો ઠીક નથી કે વૈજ્ઞાનિક નથી.

વળી જો પરમ સત્તા વિશે આપણે જાણતા નથી કે જાણી શકાય એમ નથી તો એનું અસ્તિત્વ છે એમ ક્યા આધારે કહી શકાય ? જો અજ્ઞેયવાદીઓ માને છે તેમ જ્ઞાનના આધારે તેનું અસ્તિત્વ સાબિત કરી શકાતું ન હોય તો ક્યા વિશિષ્ટ અનુભવને આધારે એની સાબિતી સ્થાપી શકાય ? શું આ માટે અજ્ઞેયવાદીઓ પ્રયત્નશીલ છે ?

સંશયવાદ (Skepticism as a Substitute of Religion)

સંશયવાદીઓ વિવિધ તત્ત્વક પદ્ધતિઓ વિશે શંકા ઉઠાવે છે. તેઓ કોઈ પણ તાત્ત્વક પદ્ધતિઓનો સ્વીકાર કરતા નથી. તેમનો ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, કલા, સામાજિક, રાજકીય કે આર્થિક પદ્ધતિઓ વિશે સંશય જ હોય છે. સંશય એ એમનું શસ્ત્ર છે અને વિચારોની દુનિયામાં તેઓ ભટક્યા કરે છે.

માનવ ઇતિહાસમાં એવો સમય અવારનવાર આવે છે જ્યારે સંશય લગભગ અનિવાર્ય બને છે. સામાન્ય રીતે પરિવર્તનકાળ સંશયનો પર્યાય બની રહે છે. પ્રવર્તમાન પદ્ધતિ, રચના, સંસ્થાઓ તથા મૂલ્યોનો સંશય આપણી માન્યતાઓ અને આધારોને હચમચાવી નાંખે છે. જો કે

તેનાથી નાવિન્યનું સર્જન થાય છે. ભારતમાં બુદ્ધ અને મહાવીર તેના ઉદાહરણો છે. જેને કારણે નવીન ધર્મોનો ઉદ્ભવ થયો.

આ દૃષ્ટિએ મૂલવીએ તો સંશય અનિવાર્ય બનતો નથી. સંશય સર્જનના માર્ગે પ્રયાણ કરવામાં સહાયભૂત નિવડે છે. આમ છતાં રાધાકૃષ્ણન કહે છે કે, “સંશયવાદ કદી પણ માનવ વિચારધારાનું અંતિમ લક્ષ્ય બની શકે નહીં. જો પુરાણી માન્યતાઓ અસ્વીકાર્ય કે અસંભવિત થઈ હોય, તો નવી માન્યતાઓને સ્થાન આપવું પડશે. હકીકતમાં સંશયવાદી એક એવી જીવનદૃષ્ટિ કે જીવનમાર્ગની શોધમાં છે એવા સામાજિક માળખાની શોધમાં છે જેના દ્વારા જીવન અર્થપૂર્ણ રીતે જીવી શકાય. સંશયનું ઊંડાણ તો ખરી રીતે આધ્યાત્મિકતાની નિશાની છે.” વળી જગતમાં જે કંઈ પ્રગતિ થઈ છે એ પ્રગતિ સ્વીકારવાદી મનોવૃત્તિથી નહીં પણ અસ્વીકારવાદીઓને પરિણામે જ થઈ છે.

આથી સંશયવાદ એ વધુ શ્રેષ્ઠતમની શોધનો એક પ્રયાસ છે. ડોકાર્ટે તેનું ઉદાહરણ છે. આપણી સમક્ષ સંશયવાદ કાંતો મનના એક વલણ તરીકે યા વિચારણાની એક પદ્ધતિ તરીકે યા તત્ત્વજ્ઞાનની એક પદ્ધતિ તરીકે પ્રત્યક્ષ થાય છે. તત્ત્વજ્ઞાન તરીકે નહીં પણ તત્ત્વજ્ઞાનની એક પદ્ધતિ તરીકે સંશયવાદ આવકારદાયક છે.

બુદ્ધિવાદ (Rationalism as a Substitute)

રાધાકૃષ્ણન માને છે કે સંશયવાદની જેમ બુદ્ધિવાદને એક પદ્ધતિ તરીકે અને બુદ્ધિવાદને એક તત્ત્વજ્ઞાન તરીકે ભિન્ન સમજવા જરૂરી છે. પરંતુ કેટલાક વિચારકો તર્કને અંતિમ સત્ય માને છે. જેને તર્કનો આધાર નથી તેનો સ્વીકાર થઈ શકે નહીં એમ માને છે તે દોષયુક્ત છે. બુદ્ધિ ક્યારેય પણ પરમસત્તાના જ્ઞાન સુધી લઈ જઈ શકે નહીં. માત્ર બુદ્ધિના આધારે જ કંઈ પણ સ્વીકારી શકાય અને બુદ્ધિ એ અંતિમ છે એવી માન્યતા સ્વીકારવી કઠીન છે. બુદ્ધિની મર્યાદાઓ અનેકવિધ છે, જે ખોતે જ બુદ્ધિના અંતિમ સ્વીકારને પડકારરૂપ બની રહે છે.

એકાધિકારવાદ (Authoritarianism as a Substitute)

સામાન્ય રીતે એકાધિકારવાદને કોઈ એક વ્યક્તિ, શાસ્ત્ર, ધર્મગુરુ, મંદિર કે એવી જ કોઈ સત્તાના સ્વીકાર તરીકે ઘટાવી શકાય. તે કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં હોય, તેમાંથી જડતા અને અનિષ્ટ જ પરિણમે છે. તેમાં માન્યતાની ચકાસણીને સ્થાન નથી, તર્કનું મહત્ત્વ નથી. આથી તે એક પ્રકારની અંધ માન્યતા પ્રતિ દોરી જાય છે. ધર્મ અને તેની રૂઢિઓ તેના ઉદાહરણો છે.

પરંતુ આજના સમયમાં સામાન્ય રીતે ધર્મની રૂઢિઓનો સ્વીકાર સંભવ નથી. રાધાકૃષ્ણન કહે છે તેમ ધર્મના ક્ષેત્રે આપણે બધા જ માનવીઓનું યંત્રમાં પરિવર્તન કરી શકીએ નહીં. જો પ્રણાલિકાગત સ્વીકાર એકતરફી અને અતાર્કિક છે તો અસ્વીકાર પણ એમ જ સમજવો જોઈએ.

અહીંયા રૂઢિની સત્તાનું મહત્ત્વ કે મૂલ્યનો પ્રશ્ન નથી. રૂઢિને સ્થપાતા સદીઓનો સમય પસાર થઈ જાય છે. લગભગ પ્રત્યેક માનવી રૂઢિના વારસદાર તરીકે જન્મે છે. તેના સ્વીકારમાં જ તેનું ધ્યેય છે એમ માનીને એ ચાલે છે. એ ત્યાં સુધી કે જ્યાં સુધી તે આ માર્ગમાં કોઈ વિટંબણા ન અનુભવે. ત્યાં સુધી તેને રૂઢિમાં સંશય માટેનું કારણ મળતું નથી. સમાજને એક તંત્ર વડે બાંધવામાં પણ રૂઢિનો બહુ મોટો ફાળો રહ્યો છે.

રાધાકૃષ્ણન ભૂતકાળની રૂઢિઓથી માનવીએ બંધાવું જોઈએ નહીં એમ માનતા હોવા છતાં વ્યક્તિગત જીવનમાં તેનું કોઈ જ સ્થાન નથી એમ પણ માનતા નથી. રૂઢિ અંતિમ અને નિરપેક્ષ હોઈ શકે નહીં. રૂઢિનો સ્વીકાર માત્ર આવિષ્કાર માટે જ નહીં પણ વધુ સત્યના સ્વીકાર માટે થવો જોઈએ. ખરી રીતે તો એક ગતિવંત ધર્મ વ્યક્તિના ઊંડાણની ખોજ કરી શકે. આવી ખોજમાં પડેલ વ્યક્તિને રૂઢિ, રિવાજ કે ધર્મના બંધનો નડતા નથી.

૬. અવેજી ધર્મ તરીકે પ્રકૃતિવાદ

પ્રાસ્તાવિક :

આધુનિક સમયના ધર્મની સામે જુદી જુદી વિચારધારાઓ જે દલીલો રજૂ કરે છે તેની ચર્ચા ડો. રાધાકૃષ્ણન રજૂ કરે છે. તર્કના આધિપત્યવાળા આ યુગમાં ધર્મ સામે

ઘણી ટીકાઓ થાય છે. તેમાંયે ખાસ કરીને પશ્ચિમમાં આ પ્રવૃત્તિ સવિશેષ થતી જોવા મળે છે. મધ્યકાળમાં ધર્મનું પ્રાબલ્ય જેટલું હતું તેટલું આધુનિક સમયમાં રહ્યું નથી. જેમ જેમ રાજ્યસત્તા અને વિજ્ઞાનનો વિકાસ થતો ગયો તેમ તેમ ધર્મનું પ્રાબલ્ય ઘટતું ગયું. આથી અઢારમી સદીમાં યુરોપમાં થઈ ગયેલા વિચારકોએ મધ્યકાલીન ધર્મના સ્વરૂપ સામે વિરોધ કર્યો. જે રીતે ભારતમાં હિન્દુ ધર્મની સામે બુદ્ધ અને મહાવીરનો વિરોધ હતો એ જ રીતે યુરોપના અઢારમી સદીના તાર્કિક વિચારકોનો વિરોધ હતો. આવા વિરોધને ડૉ. રાધાકૃષ્ણન અવેજી ધર્મ (Substitutes of Religion) તરીકે ઓળખાવે છે.

૧. જ્ઞાનમીમાંસાત્મક અવેજી ધર્મ (Epistemological Substitutes of Religion)
૨. પ્રકૃતિવાદી અવેજી ધર્મ (Naturalistic Substitutes of Religion)
૩. માનવતાવાદી અવેજી ધર્મ (Humanistic Substitutes of Religion)

પ્રકૃતિવાદી દૃષ્ટિએ ધર્મની અવેજીમાં રજૂ થતાં પરીબળોની ચર્ચા નીચે મુજબ છે.

૧. વિજ્ઞાન : (Science)

છેલ્લા પચાસ વર્ષમાં વિજ્ઞાનની મહાન સિદ્ધિઓને કારણે વિસ્મયકારક પરિવર્તન થયું છે. પદાર્થવિજ્ઞાન, જીવવિજ્ઞાન, મનોવિજ્ઞાન તેમજ સમાજશાસ્ત્રમાં થયેલ પ્રગતિને પરિણામે માનવવિચારો અને જીવનમાં મહત્વપૂર્ણ પરિવર્તન આવ્યું છે. વિજ્ઞાનની પદ્ધતિ એમ પ્રસ્થાપિત કરે છે કે જેની સાબિતી આપી શકાય તેનો જ સ્વીકાર થઈ શકે. જ્યારેસામાન્ય રીતે આપણી ધાર્મિક માન્યતાઓના સ્વીકારનો આધાર સાબિતી નહીં પણ સત્તા છે.

રાધાકૃષ્ણન માને છે કે સત્યની પ્રાપ્તિ માટે વિજ્ઞાનમાં ઉપયોગમાં લેવાતી પદ્ધતિ ધર્મના ક્ષેત્રમાં પણ લાગુ પાડી શકાય. ધર્મે વિજ્ઞાન પાસેથી ઘણું શીખવાનું છે. જ્યારેક ધાર્મિક માન્યતાઓની પુનઃરજૂઆત એવી તાર્કિક રીતે કરવામાં આવે છે જેથી તેનો સ્વીકાર કરી શકાય. પરંતુ તર્ક એટલે આપણા પૂર્વગ્રંથોની યોગ્ય ગોઠવણી. એવો તર્કનો અર્થ રાધાકૃષ્ણને માન્ય નથી.

ધર્મના ક્ષેત્રમાં પણ વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ અને વલણનો આગ્રહ રાખી શકાય, સત્યને પ્રાપ્ત કરવાની વૃત્તિ કેળવી શકાય છે. તેના માટે વિરક્તભાવ કેળવવો આવશ્યક છે. કારણ કે પોતાના ધર્મ માટેની આસક્તિ ક્યારેક પોતાના દોષો પારખવામાં અવરોધક બને છે. આમ, જો ધર્મ વિજ્ઞાન પાસેથી ખુલ્લા મને આવા વલણ-વૃત્તિનો સ્વીકાર કરે તો વિજ્ઞાન અને ધર્મ વચ્ચે સામંજસ્ય સ્થપાય. ભૌતિક પ્રગતિમાં વિજ્ઞાન કાળો આપે અને સાથે જ આધ્યાત્મિક ઉન્નતિમાં ધર્મ કાળો આપી શકે. આ રીતે ઠેકની પ્રગતિ બીજાની અવરોધક નહીં પણ ઉપકારક બની શકે છે.

૨. પ્રાકૃતિક નાસ્તિકવાદ : (Naturalistic Atheism)

પ્રાકૃતિક નાસ્તિકવાદના પ્રણેતા બર્ટ્રાન્ડ રસેલ ધર્મ, ધાર્મિક શ્રદ્ધા અને ધાર્મિક માન્યતાઓના પ્રખર વિરોધી છે. તેમના મતે, સૃષ્ટિ એ જડતત્ત્વો અથવા શક્તિની બનેલી છે અને એ જડતત્ત્વો માનવ માટે ઉદાસીન છે. માનવી તો આ જડતત્ત્વોમાં એક આકસ્મિક સર્જનરૂપે અસ્તિત્વ ધરાવે છે. માનવ અજ્ઞાન, દુઃખ, મૃત્યુ અને વિનાશથી ભયભીત થયેલ છે.

દુઃખ, મૃત્યુ અને વિનાશથી બચવા માટે અમે આશ્વાસન મેળવવા માટે ધર્મ ઘડ્યો છે. તેઓ કહે છે કે, “મારા ધર્મ વિશેના ખ્યાલ લુક્રિશ્ચસના વિચારો જેવા છે. હું તો ધર્મને ભયના કારણે ઉપસ્થિત થયેલા એક રોગ તરીકે ઘટાવું છું અને મારી દૃષ્ટિએ ધર્મ માનવજાત માટે અકથ્ય વેદનાઓનો એક સ્રોત છે.” આમ, પ્રાકૃતિક નાસ્તિકવાદના મતે ‘ઈશ્વર’ અને ‘પરમતત્ત્વ’ એ માનવીની કલ્પનાશક્તિએ ઉપજાવેલ કલ્પનાઓ છે અને એ કલ્પનાનો ઉદ્ભવ સત્યનો સામનો કરવાની અશક્તિમાંથી થયેલ છે.

પ્રાકૃતિક નાસ્તિકવાદોના મતેબધા ધાર્મિક મૂલ્યો અને તર્કી ખોટા છે. એ માત્ર આદર્શો જ છે, હકીકતો નથી. રાધાકૃષ્ણન જણાવે છે તે રીતે પ્રાકૃતિક નાસ્તિકવાદ ધર્મને બે પાસાંમાં અવલોકે છે. ૧. માત્ર આદર્શ જે છે તેની પ્રાર્થના કરવામાં અને ૨. વાસ્તવિક હકીકતનો સ્વીકાર કરી તેની પૂજા કરવામાં. પહેલામાં ઇષ્ટ છે પરંતુ પૂજાના વિષયનું અસ્તિત્વ નથી જ્યારે બીજામાં સત્ય છે પરંતુ પૂજાનો વિષય એ ઇષ્ટ તત્ત્વ નથી.

પ્રકૃતિવાદીઓના જીવનમાં કોઈ પણ પ્રકારની શ્રદ્ધા નથી. તેઓ સૃષ્ટિમાં દુઃખ, રાગ, ક્રૂરતા અને મૃત્યુ જ જૂએ છે. નાસ્તિકવાદીઓ તરીકે તેઓ શરીરની ક્રૂરતા અને દુઃખ પ્રત્યે ઉદાસીન છે. તેમનો સંદેશ છે કે કોઈ વસ્તુની ઇચ્છા ન કરો, નિર્ભય બનો અને દુઃખ પ્રત્યે ઉદાસીન રહો.

ડો. રાધાકૃષ્ણન પ્રાકૃતિક નાસ્તિકવાદના આ સત્તા પ્રત્યેના તાર્કિક અભિગમને અસ્વિકાર્ય માને છે. આથી તેને ધર્મની અવેજીમાં સ્વીકારી શકાય નહીં. જે નીચેના મંતવ્યો પરથી વધુ સ્પષ્ટ થશે.

૧. જીવન પ્રત્યે પૂર્ણ-અશ્રદ્ધા દાખવી શકાય નહીં

જીવન અને વિશ્વમાં શ્રદ્ધા રાખવી આવશ્યક છે. જો માનવી એમ માનીને ચાલે કે દુનિયામાં સર્વત્ર દુઃખ અને નિરાશા જ છે તો તેને માટે જીવનનો સ્રોત સૂકાઈ જાય છે. જીવન જીવવા માટેનો કોઈ આધાર રહેતો નથી. પ્રાકૃતિક નાસ્તિકવાદીઓ પણ દરેક માનવી છે તેના કરતાં વધારે સારા જીવનની અપેક્ષા રાખે જ છે. વળી ઉર્ધ્વ સ્થાન માટે પ્રયત્નશીલ પણ હોય છે. દુન્યવી વસ્તુઓથી આગળ વધી તે કોઈક પ્રકારની આંતરખોજમાં લીન બને છે. પોતાના સમાજ અને વાતાવરણમાં પરિવર્તન લાવવાની તે ઇચ્છા ધરાવે છે. ડો. રાધાકૃષ્ણન માને છે કે સૃષ્ટિમાં કંઈક સિદ્ધાંતો અને નિયમો પ્રવર્તે છે. જો સૃષ્ટિમાં એક નિયમ અને ક્રમબદ્ધતા હોય તો આપણું જીવન અને ચેતનતંત્ર કેવળ અકસ્માત હોઈ શકે નહીં. આપણે સૃષ્ટિ સાથે સતત અને ઊંડાણપૂર્વક સંબંધિત છીએ.

૨. સૃષ્ટિમાં માત્ર દુઃખો નથી કે તેમાંથી છટકવાનું એક માત્ર ધ્યેય નથી.

પ્રાકૃતિક નાસ્તિકવાદીઓ ધર્મને સૃષ્ટિના દુઃખમાંથી છટકવાના એક સાધન તરીકે દર્શાવે છે. આ અંગે રાધાકૃષ્ણન એમ માને છે કે, તેઓ સૃષ્ટિ વિશેની સાચી દૃષ્ટિ રજૂ કરતા નથી. દુનિયામાં દુઃખ હોવા ઉપરાંત આનંદ, ઉલ્લાસ અને ઇષ્ટ પણ નથી ? પરમતત્ત્વ શું એટલું બધું અસંતોષકારી છે કે જેથી ધર્મને છટકબારી તરીકે સ્વીકારવો પડે ? વળી દુઃખ અને સુખ તો સાપેક્ષ છે.

પોતાના ધ્યેયને પ્રાપ્ત કરવા માટે ભોગવવી પડતી કષ્ટિ તેને આનંદકારી લાગે છે. કારણ કે માનવી માત્ર ઇન્દ્રિયસુખની પ્રાપ્તિ માટે જીવતો નથી પણ જીવનમાં કંઈક સિદ્ધ કરવા જીવે છે. રાધાકૃષ્ણન કહે છે કે, “જ્યારે માનવી સુખ શોધે છે ત્યારે એ

નિમ્નકક્ષાએ જીવે છે. સત્યની પ્રાપ્તિ માટેનો પ્રયાસ અને ઇષ્ટને સિદ્ધ કરવાનો પ્રયાસ ક્યારેક દુઃખદાયી પણ હોય અને મૃત્યુ પણ નિપજાવે. આમ છતાં, એ દુઃખમાં અને શહિદીમાં પણ આત્માની શ્રેષ્ઠતા પ્રાપ્ત થતાં એમાંથી સાચો આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે.”

૩. ધર્મનું મૂળ ભીતિમાં છે એમ માની શકાય નહીં.

રસેલ માને છે કે ધર્મનું મૂળ ભીતિમાં રહ્યું છે, એ રસેલનો ખ્યાલ સ્વીકારી શકાય તેમ નથી. જો ભીતિ ધર્મનું ઉદ્ભવસ્થાન હોય તો ભીતિ દૂર થતાં ધર્મનું અસ્તિત્વ પણ ન રહેવું જોઈએ. વાસ્તવમાં વિજ્ઞાનની પ્રગતિ થતાં માણસ નિર્ભય થયો છે. તેમ છતાં ધર્મ અલોપ થયો નથી. વળી ભીતિનું મુખ્ય કારણ કયું છે ? એ પ્રશ્નના ઉત્તર રૂપે એમ માનવામાં આવે છે કે પ્રકૃતિ એ ભીતિનું મુખ્ય કારણ છે. મનુષ્યએ પ્રકૃતિને અનુરૂપ થઈને રહેવું પડે છે. મનુષ્ય અને પ્રકૃતિ એક બીજાના વિરોધી છે. તેમની વચ્ચેના દ્વેષ કે વિષય-વસ્તુના ભેદમાંથી ભીતિ ઉત્પન્ન થાય છે. ડો. રાધાકૃષ્ણન કહે છે કે ધર્મનું કાર્ય જ આવા ભેદો દૂર કરવાનું છે. ધર્મમાં ભીતિઓને કોઈ સ્થાન નથી, ઊલટું ધર્મ તો અન્ય વૃત્તિઓની જેમ ભીતિ પર પણ વિજય મેળવવાની વાત કરે છે. ધર્મ આપણને પ્રકૃતિ સાથે એક પ્રકારની આત્મિયતા સ્થાપી આપે છે. જ્યાં આ પ્રકારનું એકત્વ પ્રાપ્ત થાય ત્યાં મૂલ્યોના ભેદો પણ દૂર થાય છે અને સમગ્રત્વની એક વિશાળ જાગૃતિ માનવમાં સર્જાય છે.

૪. રસેલ પરમતત્ત્વ વિશે બુદ્ધિની મર્યાદા જ સજૂ કરે છે.

રસેલના મતે માનવબુદ્ધિ પરમતત્ત્વને પામી શકે નહીં. આ અંગે રાધાકૃષ્ણન કહે છે કે, “રસેલનું તત્ત્વજ્ઞાન માનવીની નિષ્ફળતા સાબિત કરતું નથી, એ તો માત્ર જે સત્ય આપણી ભીતરની અવસ્થામાંથી મેળવાયું છે, તે જાણવાને માટે બુદ્ધિ પર્યાપ્ત નથી, એમ જ સાબિત કરે છે.”

૫. પ્રાકૃતિક નાસ્તિકવાદની પરા-અપરા સૃષ્ટિની માન્યતા ખોટી છે.

ધર્મમાં સ્વીકારવામાં આવેલ પરા-અપરા સૃષ્ટિની કલ્પના સામે પ્રાકૃતિક નાસ્તિકવાદનો વિરોધ છે. આ અંગે રાધાકૃષ્ણનનું માનવું છે કે સૃષ્ટિ અને પરાસૃષ્ટિ વચ્ચે કોઈ મૂળભૂત ભેદ નથી. આ બન્ને એક-બીજાથી ભિન્ન પણ નથી. આત્મતત્ત્વ પ્રકૃતિથી વિરોધી નથી તેમ જ એનું પોતાનું કંઈક વિશિષ્ટ અસ્તિત્વ પણ નથી. આત્મતત્ત્વ સૃષ્ટિમાં દૃશ્યમાન થાય છે અને સૃષ્ટિ આત્મતત્ત્વનો આવિષ્કાર કરે છે.

તેઓ કહે છે કે, “પરાસૃષ્ટિ એ જ હકીકતમાં તો એના ખૂબ ઊંડાણમાં અને અનંત સ્વરૂપમાં સૃષ્ટિ જ છે. પરાસૃષ્ટિ સૃષ્ટિથી કોઈ રીતે ભિન્ન નથી.”

૭. અવેજીધર્મ તરીકે માનવતાવાદ

પ્રાસ્તાવિક :

વિજ્ઞાનના સમર્થક એવા કેટલાક વિચારકો માનવતાવાદને ધર્મના સ્થાને પ્રસ્થાપિત કરવાનો પ્રયાસ કરે છે. તેમના મતે ધર્મની માન્યતાઓ, ધર્મના મંદિરો, ધાર્મિક રૂઢિઓ, રસમો અર્થહીન અને ખોટાં છે. માનવનું અગત્ય છે અને તેના ઉત્કર્ષ માટે કંઈક કરવું જોઈએ. ધર્મ માનવનો ઉત્કર્ષ સાધી શકે તેમ નથી. માનવના ઉત્કર્ષ માટે ધર્મનિરપેક્ષ એવું સમાનતાવાદી, સમૃદ્ધ અને સુવિધાપૂર્ણ જીવન પ્રાપ્ત કરવું જરૂરી છે. આ રીતે માનવતાવાદીનું ધ્યેય માનવ જીવનનો ઉત્કર્ષ છે.

માનવતાવાદ :

સંશયવાદીઓ માનવ જીવનના કોઈ પણ પ્રકારના ધ્યેય વિશે સંશયશીલ છે તેમ માનવતાવાદીઓ સંશયશીલ નથી. તેઓ વિધાયક કાર્યક્રમ આપે છે અને તેના દ્વારા સેવા, સમાનતા, બંધુત્વ, સ્વતંત્ર્ય અને સમૃદ્ધિ સિદ્ધ કરવાનું ધ્યેય રાખે છે. જે લોકોને ધર્મમાં આસ્થા નથી, તર્કવાદી છે, સમાજવાદી છે તેવા લોકોને માનવતાવાદ ધર્મની અવેજીમાં વધુ સ્વીકાર્ય લાગે છે.

માનવતાવાદ ધર્મ વિરોધી હોવા છતાં મૂલ્યોનો સ્વીકાર કરે છે. આ અર્થમાં તે પ્રકૃતિવાદથી જુદો પડે છે. કેમ કે પ્રકૃતિવાદ કોઈ પણ મૂલ્યોનો સ્વીકાર કરતો નથી. માણસ માત્ર પશુની જેમ જીવતો નથી પણ આદર્શોની સિદ્ધિ માટે પ્રયત્નશીલ છે. ડો. રાધાકૃષ્ણન કહે છે કે, “માનવતાવાદનું ધ્યેય તો વ્યક્તિ વ્યક્તિ વચ્ચેનો સુમેળયુક્ત સંબંધ સર્જાય એ છે.” તેમ જ “માનવતાવાદ એક તરફ જો ધર્મનો વિરોધ કરે છે તો બીજી તરફ એ પ્રકૃતિવાદનો પણ વિરોધ કરે છે. માનવ આત્મા એ પ્રકૃતિનું સર્જન નથી, તેમ એ ઈશ્વરનું બાળક પણ નથી. ધર્મ બીજી દુનિયામાં રસ દાખવે છે. જ્યારે માનવતાવાદ આ દુનિયામાં જ રસ દાખવે છે. તેમાં જ આપણે માનવતાના આદર્શો પરિપૂર્ણ કરવા જોઈએ.”

માનવતાવાદીઓ પોતાને ધર્મના બંધનથી મુક્ત માને છે. આથી જ તેઓ ધર્મના વડા, વિચાર કે રૂઢિનો સ્વીકાર કરતા નથી. તેમની દૃષ્ટિએ માનવજીવનની પૂર્ણતા માટે નૈતિકતા જ મહત્વપૂર્ણ છે. તેઓ ધર્મની નૈતિકતાનું અર્થઘટન સ્વીકારવા તૈયાર નથી. તેઓનું માનવું છે કે ધર્મ નૈતિકતાને એક સાધન તરીકે સ્વીકારે છે જ્યારે માનવધર્મ નૈતિકતાનો સ્વીકાર સમતુલિત, સામંજસ્યપૂર્ણ અને મધ્યમમાર્ગી જીવનના રૂપમાં કરે છે. તેઓ ઇન્દ્રિય સુખની ઇચ્છા કે દમનને વર્જ્ય ગણે છે. ઇશ્વરીય આદેશ કે ધાર્મિક ફરમાન તેમને સ્વીકાર્ય નથી.

માનવતાવાદનો ધર્મ તરીકે સ્વીકાર થઈ શકે નહીં. તેના રજૂઆત ડો. રાધાકૃષ્ણને નીચેના મુદ્દાઓ દ્વારા કરી છે.

૧. માનવમાં દૈવી અંશ છે.

માનવમાં રહેલ દૈવી અંશની ઝાંખી કરવા માનવ પ્રયત્નશીલ છે. માનવતાવાદ ધર્મનિરપેક્ષ હોવાને કારણે માત્ર માનવ વ્યક્તિત્વ અને આર્થિક વિકાસ માટે જ પ્રયત્નશીલ છે. પરંતુ તેમનાથી સંતોષ અને શાંતિ પ્રાપ્ત થતાં નથી. માનવસંતોષ તો ત્યારે જ નીપજે જ્યારે તેનામાં રહેલ દૈવી પાસું પણ વિકસ પામે અને માનવ દિવ્યતા સાથે એકત્વનો અનુભવ કરે ત્યારે તેને અપૂર્વ આનંદ મળે છે.

૨. માનવમાં આધ્યાત્મિક કેન્દ્ર

માનવતાવાદ જીવનમાં અનુશાસન, સમન્વય અને સમગ્રપણું સ્થાપવા માટે પ્રયત્નશીલ છે. પરંતુ જીવનમાં એ ક્યારે શક્ય બને ? જો માનવમાં કોઈક આધ્યાત્મિક અંશનો સ્વીકાર કરવામાં ન આવે તો ક્યા બળને આધારે સમગ્ર અનભિવ કે સામંજસ્ય પામી શકે ? માનવતાવાદીઓ પ્રાકૃતિક આવેશો અને નૈતિક ઇચ્છાશક્તિની વચ્ચે ખોટો ભેદ ઊભો કરી એક-બીજાને વિરોધી માને છે. જો બન્ને એક-બીજાથી ભિન્ન હોય તો તેમની વચ્ચે સામંજસ્ય કેવી રીતે સ્થાપી શકાય ? વળી જે નૈતિક ઇચ્છાશક્તિથી પ્રાકૃતિક આવેશોને કાબુમાં લેવાનું કહેવામાં આવે છે એમાં જ માનવની ઉચ્ચતર અભિવ્યક્તિ સમાવિષ્ટ થયેલી છે. આવી આધ્યાત્મિક અભિવ્યક્તિ જ દેહ અને મનનું સામંજસ્ય જીવનમાં સ્થાપી શકે. વળી, એ જ બળ પ્રાકૃતિક આવેશો અને નૈતિક ઇચ્છાશક્તિ વચ્ચે પણ સામંજસ્ય સ્થાપી શકે. માટે જીવનનો સમગ્રતયા ખ્યાલ પામવા માટે માનવમાં એક આધ્યાત્મિક કેન્દ્રનો સ્વીકાર કરવો અનિવાર્ય બની જાય છે.

૩. મધ્યમમાર્ગ હંમેશાં પ્રાપ્ય નથી

માનવતાવાદીઓ મધ્યમમાર્ગને નૈતિક માર્ગ તરીકે સ્વીકારે છે. પરંતુ ઘણી વખત મધ્યમમાર્ગ અનૈતિક અને ખોટો પણ હોઈ શકે છે. ક્યારેક બે વિકલ્પો એવા હોય કે જેમાંથી મધ્યમમાર્ગની શક્યતા જ ન હોય. દા.ત. હિંસા અને અહિંસા વચ્ચેનો મધ્યમમાર્ગ હોઈ શકે ? આધ્યાત્મિક સિદ્ધિ અને દૈહિક સિદ્ધિ વચ્ચે કોઈ મધ્યમમાર્ગ હોઈ શકે ? સત્ય અને અસત્ય વચ્ચેનો મધ્યમમાર્ગ કયો ? ડો. રાધાકૃષ્ણન કહે છે કે, “એક માનવતાવાદી માટે અહિંસા હિંસા જેટલી જ અસામાજિક અને અવ્યવહારું છે અને એ બની વચ્ચેનો માર્ગ પ્રતિકાર છે.” વળી તેઓ કહે છે કે ઘણું વધારે અને ઘણું ઓછું એ બન્નેની વચ્ચે નિશ્ચિત રીતે શું નક્કી કરવું તે સરળ નથી. એવી જ રીતે ત્યાગીની પવિત્રતા અને ભોગીની વિલાસીતા, સત્ય અને અસત્ય, નીતિ અને અનીતિ, સદ્ અને અસદ્ વચ્ચે મધ્યમમાર્ગ નિશ્ચિત કરવો મુશ્કેલ છે.

૪. મૃત્યુ વિજય કેવી રીતે શક્ય બને ?

માનવતાવાદ આ સૃષ્ટિમાંથી દુઃખ, પીડા અને સંતાપને દૂર કરી શકે તેમ નથી, કારણ કે મૃત્યુની ઘટના તેઓ કોઈ રીતે સમજાવી શકે તેમ નથી. જો મૃત્યુની ઘટના યોગ્ય રીતે સમજી શકાય નહીં તો મૃત્યુ દુઃખદાયી બને છે. મૃત્યુનો સામનો અને સહર્ષ સ્વીકાર તે જ માનવ કરી શકે છે જેની દૃષ્ટિમાં મૃત્યુ મરી પરવાર્યું હોય. આમ ત્યારે જ શક્ય બને જ્યારે માનવી મૃત્યુ દેહનું છે આત્માનું નહીં એમ સ્વીકારે પછી મૃત્યુનું દુઃખ રહેતું નથી. માત્ર નૈતિક જીવન જીવતા માનવના જીવનમાં પારાવાર દુઃખ ભર્યું હોય તેને માનવતાવાદ કેવી રીતે સમજાવી શકે ? કાન્ટે સદ્ગુણી જીવનના ફળ તરીકે પુનર્જન્મ અને ઈશ્વરનો સ્વીકાર કર્યો. હિન્દુ મત કર્મ અને પુનર્જન્મના આધારે આ વિશે સમજણ આપે છે. પરંતુ માનવતાવાદી આ શી રીતે સમજાવશે ?

આ રીતે સંપૂર્ણ સદ્ગુણ અને સંપૂર્ણ આનંદની વચ્ચે સંબંધ સ્થાપનાર એવું દૈવી તત્ત્વ અનિવાર્ય બની જાય છે. આપણી નૈતિક સભાનતા આપણને ઈશ્વરના સ્વીકાર તરફ દોરી જાય છે.

૫. મૂલ્યોનો આધાર કયો ?

જો માનવતાવાદ મૂલ્યોનો સ્વીકાર કરે તો તેમણે સૃષ્ટિ વિશે અધ્યાત્મવાદી દૃષ્ટિ કેળવવી પડે. અન્યથા તેમના નૈતિક આદર્શો માત્ર સ્વપ્નો અને આનુભવિક અકસ્માતો જ બની રહે છે. કોઈ પણ મૂલ્યોના પાયામાં અધ્યાત્મવાદ હોવો જોઈએ. જ્યારે માનવતાવાદીઓ મૂલ્યોને શાશ્વત માને છે ત્યારે પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે તેની

શાશ્વતતાનો આધાર શું ? તેનો ઉત્તર માનવતાવાદ પાસે નથી. ધર્મ આવા મૂલ્યોના પાયામાં દૈવી તત્ત્વને નિહાળે છે. માનવતાવાદ મૂલ્યોનો પરમ સત્તા સાથેનો સંબંધ સ્થાપી શકતો નથી. ડો. રાધાકૃષ્ણન કહે છે કે, “માનવતાવાદ મૂલ્યોનો સ્વીકાર તો કરે છે પરંતુ ધર્મ એને પરમસત્તા સાથે સાંકળે છે. માનવજીવનનું તાત્પર્ય સમજાવવાનો સાચો પ્રયાસ ધર્મ કરે છે. આદિમાનવને પણ એટલો વિશ્વાસ તો હતો જ કે તેમણે સ્વીકારેલાં મૂલ્યો પ્રત્યે પરમસત્તાનો વેરભાવ નથી તેમજ તેના વિકાસ પ્રત્યે પરમસત્તા ઉદાસીન નથી.”

સમાપન :

વિજ્ઞાનના ઉદય સાથે ધર્મની અનેક માન્યતાઓ જોખમાય છે. વિજ્ઞાને માણસની શ્રદ્ધાને હચમચાવી મૂકી છે. ધર્મના પાયા ખળભળી ઊઠ્યા છે. તેમ છતાં વિજ્ઞાન ધર્મની અવેજીમાં સ્વીકારી શકાય તેવા ધર્મની ભલામણ કરી શક્યું નથી. આધુનિક યુગમાં માનવતાવાદ અવેજીરૂપ ધર્મનો દાવો તો કરે છે પરંતુ તે પણ માનવીની આંતરિક તૃષ્ણા અને આત્માને શાંતિ આપવામાં અસમર્થ સાબિત થાય છે. ડો. રાધાકૃષ્ણન એક અર્થમાં માનવતાવાદનો ઋણ સ્વીકાર કરે છે કે તેના કારણે નિષ્ક્રિય અવસ્થામાં પડેલા ધર્મી સક્રિય બને છે. સમાજ સુધારણાના માર્ગે ચાલવાનું શરૂ કરે છે.

૮. ડો. રાધાકૃષ્ણનની જ્ઞાનમીમાંસા

પ્રાસ્તાવિક :

કોઈ પણ તાત્ત્વિક પદ્ધતિ જ્ઞાનમીમાંસા પર આધારિત હોય છે. ડો. રાધાકૃષ્ણનની તાત્ત્વિક માન્યતાઓ જ્ઞાનમીમાંસા અંતર્ગત સમાવવામાં આવે છે. તેમની જ્ઞાનમીમાંસામાં મૂખ્યત્વે જ્ઞાનપ્રાપ્તિના માર્ગો અંગે વિચારણા થઈ છે. આ અંગે પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં એક મહત્ત્વનો ભેદ રહ્યો છે. પૂર્વના વિચારકો સર્જનાત્મક અંતઃઅનુભૂતિ પર ભાર મૂકતા આવ્યા છે. જ્યારે પશ્ચિમના તત્ત્વચિંતકો સમીક્ષાત્મક બુદ્ધિ પર ભાર મૂકે છે. રાધાકૃષ્ણન જ્ઞાનપ્રાપ્તિના ત્રણ માર્ગો દર્શાવે છે.

૧. ઈન્દ્રિયાનુભવ (Sense Experience)
૨. બૌદ્ધિક જ્ઞાન (Intellectual cognition)
૩. અંતઃઅનુભૂતિ (Intuitive apprehension)

૧. ઇન્દ્રિયાનુભવ (Sense Experience)

ઇન્દ્રિયાનુભવ દ્વારા આપણે કોઈ પણ વસ્તુના ઇન્દ્રિયગમ્ય ગુણધર્મો જાણી શકીએ છીએ. તેને ઇન્દ્રિય જ્ઞાન તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. ઇન્દ્રિયાનુભવનું મહત્વનું કાર્ય ભૌતિક વિષયો વિષેની યોગ્ય છાપ મેળવવાનું છે.

મર્યાદા :

ઇન્દ્રિયાનુભવ આપણને કોઈ પણ વિષયનો મર્યાદિત અને વિષયના બાહ્ય સ્વરૂપનો જ ખ્યાલ આપે છે. આથી તેના દ્વારા પરમ તાત્ત્વિક શું છે તેનો જવાબ મળતો નથી.

વળી માત્ર જ્ઞાનેન્દ્રિયો દ્વારા મળેલા જ્ઞાન પર આધાર રાખી શકાય નહીં. દા.ત. કમળો હોય તો રંગનું સચોટ જ્ઞાન થતું નથી. તેમ જ બે ઇન્દ્રિયો દ્વારા થતો અનુભવ જુદો જુદો પણ હોઈ શકે છે. ઉપરાંત એક જ ઇન્દ્રિય દ્વારા થતો જુદો જુદો વ્યક્તિનો અનુભવ જુદો જુદો હોઈ શકે છે.

૨. બૌદ્ધિક જ્ઞાન (Intellectual cognition)

બૌદ્ધિક જ્ઞાન એટલે પૃથક્કરણ અને સમન્વયની પ્રક્રિયા દ્વારા પ્રાપ્ત કરેલ જ્ઞાન. ઇન્દ્રિયો વિષયનું પ્રાથમિક જ્ઞાન આપે છે પછી બુદ્ધિ તેના પર પૃથક્કરણ કરી એક સમન્વયી દર્શન રજૂ કરે છે તે બૌદ્ધિક જ્ઞાન. તે સીધું મળતું નથી પણ ઇન્દ્રિયો પર આધારિત છે. ઇન્દ્રિય અને વિષય વચ્ચેનો જે રીતે સીધો સંબંધ ઇન્દ્રિય જ્ઞાનમાં સ્થપાય છે તેવો સીધો સંબંધ બૌદ્ધિક જ્ઞાનમાં સ્થપાતો નથી.

ઇન્દ્રિયજ્ઞાન અને બૌદ્ધિકજ્ઞાનનું વ્યાવહારિક જીવનમાં ખૂબ જ મહત્વ હોવા છતાં તે પરમતત્ત્વનું જ્ઞાન મેળવવા માટે અસમર્થ છે. આથી રાધાકૃષ્ણન બૌદ્ધિકજ્ઞાનની નીચે મુજબની મર્યાદાઓ દર્શાવે છે.

૧. બૌદ્ધિકજ્ઞાનમાં જ્ઞાતા-જ્ઞેયનો ભેદ અનિવાર્યપણે સ્વીકારવામાં આવે છે. આથી તે ભેદ રહિત પરમસત્તાનું જ્ઞાન આપી શકે નહીં. પરમ સા તમામ ભેદોથી પર છે.

૨. બૌદ્ધિકજ્ઞાન માત્ર સંબંધોની દુનિયા પૂરતું જ મર્યાદિત છે. સંબંધો અનેક પ્રકારના હોઈ શકે અને બૌદ્ધિકજ્ઞાન વસ્તુઓના આવા અનેકવિધ સંબંધોનું જ્ઞાન

આપવાનો પ્રયાસ કરે છે. પરમસત્તા તમામ સંબંધોથી પર હોઈ તેનું જ્ઞાન થવામાં બુદ્ધિ અસમર્થ છે.

૩. બૌદ્ધિક જ્ઞાનનું સ્વરૂપ સંજ્ઞાત્મક છે. આથી સંજ્ઞાની દુનિયા તેની મર્યાદા બની જાય છે. પરમસત્તાને ગમે તે સંજ્ઞા આપવામાં આવે તેમ છતાં પરમસત્તા તમામ સંજ્ઞાઓથી પર હોઈ બૌદ્ધિકજ્ઞાન પરમસત્તાનું જ્ઞાન આપી શકે નહીં.

૪. બૌદ્ધિકજ્ઞાન વિભાજન અને એકત્વની પ્રક્રિયા કરે છે. પરમસત્તાને પણ તે સત્ત્વ અને ગુણમાં વિભાજીત કરે છે અને પછી એનું એકત્વ પ્રસ્થાપિત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આમ જ્યાં ભિન્નતા અને ભેદ નથી ત્યાં પ્રથમ ભેદ પાડે છે પછી તેનો સમન્વય કરવા પ્રયત્ન કરે છે.

૫. બૌદ્ધિકજ્ઞાનની એક મહત્ત્વની મર્યાદા એ છે કે તેને ઇન્દ્રિયજ્ઞાન પર આધાર રાખવો પડે છે. આથી જો પરમસત્તા વિશે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું હોય તો પ્રથમ ઇન્દ્રિયાનુભવ દ્વારા તે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયેલું હોવું જોઈએ.

૬. બુદ્ધિ એ માનવચેતનાનો એક અંશ છે. લાગણી અને ક્રિયા જેવા બીજા અંશો પણ છે. તેથી માત્ર ચેતનાના એક અંશ ઉપર નિર્ભર થયેલ પરમસત્તાનું જ્ઞાન પણ આંશિક અને મર્યાદિત હોવાનું જ.

૩. અંતઃઅનુભૂતિ (Intuitive apprehension)

ઉપર જોયું તેમ ઇન્દ્રિયજ્ઞાન અને બૌદ્ધિકજ્ઞાન પરમતત્ત્વનું જ્ઞાન આપવા માટે અસમર્થ છે. આથી રાધાકૃષ્ણન અંતઃઅનુભૂતિને જ્ઞાનના પ્રકાર તરીકે સ્વીકારે છે.

અંતઃઅનુભૂતિ એટલે વિષયનો મેળવાતો તત્કાલીન સ્પષ્ટ અનુભવ.

ઉપરપક્ત બન્ને પ્રકારના જ્ઞાનમાં જે જ્ઞાતા-જ્ઞેયનો ભેદ સ્વીકારવામાં આવ્યો છે તેવો અહીં જ્ઞાતા-જ્ઞેયનો ભેદ નથી. જાણવું એટલે થવું, ‘Knowing is becoming’ જ્ઞાતા-જ્ઞેયનો ભેદ દૂર થતાં તે બન્ને વચ્ચે એકત્વ પ્રસ્થાપિત થાય છે. દા.ત. ગુસ્સો આપણે કેવી રીતે સમજાવી શકીએ ? ગમે તેટલો બૌદ્ધિક મનોવ્યાપાર કામે લગાડવા છતાં ક્રોધનું સંવેદન સંપૂર્ણપણે સમજાવી શકાય તેમ નથી.

ક્રોધનું સંવેદન સમજવું હોય તો, જાણવું હોય તો કે તત્કાલ સ્પષ્ટ જ્ઞાન મેળવવું હોય તો ક્રોધિત થવું પડે. એ.ઈ.ટેઇલર તેમના Elements of Metaphysics માં કહે છે કે સ્વાદિષ્ટ વાનગીનો સ્વાદ ચાખ્યા વગર સમજી શકાય નહીં. તેમ રાધાકૃષ્ણન અંતઃઅનુભૂતિને સમજાવતા કહે છે કે અંતઃઅનુભૂતિમાં આપણે સત્ય સાથે એકરૂપ થઈએ છીએ. જ્ઞેય સાથે એકત્વ પ્રાપ્ત કરીએ છીએ. આ તાદાત્મ્યના પરિણામે જ્ઞેય વસ્તુ જ્ઞાતાથી પર કે ભિન્ન નહીં પણ જ્ઞાતાના વ્યક્તિત્વ અને અસ્તિત્વનો એક ભાગ છે.

અંતઃઅનુભૂતિની વિશિષ્ટતા :

જ્ઞાન પ્રાપ્તિના અન્ય માર્ગો અંતઃઅનુભૂતિના વિરોધી હોવાનું રાધાકૃષ્ણન માનતા નથી. ફરક એટલો જ છે કે અંતઃઅનુભૂતિમાં જે સ્પષ્ટ તત્કાલીનતા છે તે ઇન્દ્રિયાનુભવ કે બૌદ્ધિકજ્ઞાનમાં નથી. બૌદ્ધિકજ્ઞાન અને અંતઃઅનુભૂતિજ્ઞાન વચ્ચેની તુલના કરતાં અંતઃઅનુભૂતિની વિશિષ્ટતા સ્પષ્ટ થાય છે જે નીચે પ્રમાણે છે.

૧. જ્ઞાતા-જ્ઞેય ભેદ નથી :

અંતઃઅનુભૂતિ પરમસત્તાનું સ્પષ્ટ અને તત્કાલીન જ્ઞાન આપે છે. તે વિષયનો સમગ્રતયા ખ્યાલ આપે છે. જ્યારે બૌદ્ધિક જ્ઞાન વિષયના ગુણોનો ખ્યાલ આપે છે. બૌદ્ધિક જ્ઞાનમાં જ્ઞાતા-જ્ઞેય ભેદો સ્વીકારાય છે જ્યારે અંતઃઅનુભૂતિમાં આવા ભેદોનો લય થઈ જાય છે.

૨. સમગ્રતયા જ્ઞાન :

અંતઃઅનુભૂતિ સમગ્રતયા, સમન્વયકારી અને પૂર્ણજ્ઞાન આપે છે. આ અર્થમાં બૌદ્ધિકજ્ઞાન અંતઃઅનુભૂતિમાં સમાઈ જાય છે.

૩. સંવેદનો અને મૂલ્યોનું જ્ઞાન :

આપણા જીવનના અનેક અંગો એવા છે કે જેના વિશે ઇન્દ્રિયાનુભવ કે બુદ્ધિ દ્વારા જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી. જેમ કે ક્રોધનું સંવેદન, પ્રેમનું સંવેદન માત્ર અંતઃઅનુભૂતિ દ્વારા જ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

એ જ રીતે મૂલ્યો વિશેના સાધનો માત્ર અંતઃઅનુભૂતિ દ્વારા જ પ્રાપ્ત થઈ શકે. દા.ત. ઇષ્ટનો ખ્યાલ, જીવનનું હાર્દ, સૃષ્ટિના નૈતિક પાયાનો ખ્યાલ વગેરે તર્ક દ્વારા પામી શકાય નહીં.

૪. વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાનનું સૂચન :

મોટા ભાગના વૈજ્ઞાનિક સત્યોની પ્રાપ્તિ અંતઃઅનુભૂતિ દ્વારા થઈ હોય છે અને પછી તેનો તાર્કિક આધાર મેળવવામાં આવે છે. દા.ત. આર્કિમીડીઝને તરતા પદાર્થના નિયમનું થયેલ સૂચન, આઈન્સ્ટાઈનને $E=mc^2$ સૂત્રનું થયેલ સૂચન.

ધર્મના ક્ષેત્રમાં થયેલ અંતઃઅનુભૂતિ વિશિષ્ટ પ્રકારની હોય છે અને તર્ક તેમાં ચંચુપાત કરી શકવાની સંભાવના નહીંવત્ હોય છે. દા.ત. ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ, ઇશ્વરનું આધિપત્ય વગેરે તર્ક દ્વારા પ્રસ્થાપિત કરી શકાતું નથી.

૫. આત્મસાક્ષાત્કાર :

ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં મોક્ષ પ્રાપ્તિને જીવનના ધ્યેય તરીકે સ્વીકારવામાં આવે છે. ધાર્મિક અનુભવ માનવીને ઇશ્વર સાથે એકલીન બનાવે છે. આવી એકલીનતામાંથી માનવનો મહામાનવમાં ઉત્કર્ષ થાય છે. મહામાનવ મટી તે દેવ બને છે અને દેવ સાથે મહાદેવનું એકત્વ સધાય છે. આવો અનુભવ તર્ક આપી શકે નહીં; માત્ર અંતઃઅનુભૂતિ જ આપી શકે. રાધાકૃષ્ણન કહે છે કે, “મુક્તાત્માઓ એ માનવમાંથી દેવ રૂપે પરિવર્તિત થયેલાં જીવો છે. એમની પ્રત્યેક શક્તિ માનવશક્તિ કરતાં ઉચ્ચ સ્તરે સિદ્ધ થાય છે. એમનામાં અને એમના દ્વારા જ ઇશ્વર સાક્ષાત્ થાય છે.”

સમાપન :

મોટા ભાગના ભારતીય વિચારકો અંતઃઅનુભૂતિનો ભારપૂર્વક સ્વીકાર કરે છે. કારણ કે તેના દ્વારા શક્તિ, મોક્ષ અને દૈવી વ્યક્તિત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે. જ્યારે પશ્ચિમી વિચારકો ખાસ કરીને ઇન્દ્રિયાનુભવ અને બૌદ્ધિક જ્ઞાન પર ભાર આપે છે. જો કે રાધાકૃષ્ણનની જ્ઞાનમીમાંસામાં ત્રણેય પ્રકારના જ્ઞાનનો સુપેરે સમન્વય થતો જોવા મળે છે. તેમની વચ્ચેનો ભેદ આત્યંતિક ભેદ નથી પણ કક્ષાભેદ છે એમ કહી શકાય.

૩. આચાર્ય રજનીશ અનુસાર માનવ-ચેતનાના સ્તરો

પ્રાસ્તાવિક

કેટલાક વિદ્વાનો આચાર્ય રજનીશને મહાવીર અને બુદ્ધ પરંપરાના રહસ્યવાદી સંત માને છે. પોતાના જીવનકાળમાં તેઓ અનેક વિવાદોથી ઘેરાયેલા રહ્યા હતા પરંતુ અત્યારે તેમના પ્રત્યે લોકોની રુચી વધતી જાય છે. ભારત તથા પશ્ચિમના અનેક દેશોમાં તેમના અનેક આશ્રમો કાર્યરત છે. રજનીશનું મૂળ કાર્ય વ્યક્તિની પોતાની ચેતનાના શિખર પર પહોંચવાનું માર્ગદર્શન કરવાનું રહ્યું છે. ઉપરાંત તેઓએ સામાજિક, ધાર્મિક, રાજનૈતિક વગેરે પર પ્રવચનો આપ્યા છે. ત્યારે તેમની સમાજ અને માનવની સંકલ્પના શું છે તે જોઈએ.

સમાજની સંકલ્પના :

રજનીશ અનુસાર સમાજ ષડયંત્ર છે જે વ્યક્તિને તેના અનુસાર ચાલવા માટે મજબૂર કરે છે. સમાજમાં વ્યક્તિની સ્વતંત્રતા ગૌણ છે અને જે વ્યક્તિ સમાજ અનુરૂપ વર્તતી નથી તેનો બહિષ્કાર કરવામાં આવે છે. તેમના મતે સમાજને ચેતના હોતી નથી તે ટોળામી માનસિકતાથી કાર્ય કરે છે અને તેમાં વ્યક્તિનું પોતાનું કોઈ અસ્તિત્વ જ રહેતું નથી. વ્યક્તિનો જન્મ એક ચેતના તરીકે થયો હોય છે નહીં કે કોઈ ધર્મ યા સામાજિક સંસ્થા રૂપે. આથી વ્યક્તિને કેવળ માણસ બનાવવો જોઈએ, કોઈ સંસ્થાનો સભ્ય નહીં. એ જ વ્યક્તિની ગરિમા છે.

સમાજ વ્યક્તિના વ્યક્તિત્વને હણીને એક બીજામાં ઢાળે છે. તે વ્યક્તિને યંત્ર બનાવી દે છે. ખરેખર તો વ્યક્તિ પોતે જ સાધ્ય છે. તેની વિભિન્ન અભિલાષાઓ, ઇચ્છાઓ, ઉદ્દેશ્યો, મનોકામનાઓની પૂર્તિ માટે સમાજ બનાવે છે, કેમ કે તે તેનું સાધન છે. જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં વસ્તવિક સત્તા તો વ્યક્તિની જ હોય છે. સમાજ ચિંતક ગિડિંગ્સ માને છે તેમ વ્યક્તિ અને સમાજ ભલે પરસ્પર સંબંધિત હોય તેમ છતાં રજનીશનું માનવું છે કે તે કંઈ ને કોઈ રીતે માનવ સ્વાતંત્ર્યને બાધિત કરે છે અને સ્વતંત્ર ચિંતન તથા સ્વતંત્ર વિકાસને અવરોધે છે.

અહીંયા પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે શું સમાજનો બહિષ્કાર કરી દેવો જોઈએ ? રજનીશ એમ માનતા નથી કે સમાજનો બહિષ્કાર કરવો જોઈએ. કારણ કે એમ કરવું એ એક પ્રતિક્રિયા હોઈ શકે. બીજી બાજુ રજનીશ એમ પણ માનતા નથી કે સમાજ વ્યક્તિના આત્માનું કે તેના સ્વાતંત્ર્યને હણે. વ્યક્તિએ સમાજના પક્ષ-વિપક્ષમાં જવાને

બદલે પોતાની બૌદ્ધિક ક્ષમતાનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. સમાજ ક્યારેય બુદ્ધ અને ઇસુ જેવી વ્યક્તિઓની સાથે નથી હોતો કેમ કે સમાજ તેને ઉપાદેય માનતો નથી. એક વ્યક્તિ કે જે આનંદપૂર્વક જીવન વ્યતીત કરે છે, જેને ધન, પદ કે પ્રતિષ્ઠામાં રુચિ નથી એવી વ્યક્તિને સમાજ ઉપયોગી માનતો નથી.

રજનીશે હંમેશાં સમાજની તુલનાએ વ્યક્તિને જ પ્રાધાન્ય આપ્યું છે. હકીકતમાં સમાજ સ્વયં અસ્તિત્વમાન નથી કેમ કે, જેને આપણે સમાજ કહીએ છીએ તે માત્ર માણસોની ભીડ છે. તે સમૂહને આપવામાં આવેલું એક નામ છે. તેનું મૂળ અસ્તિત્વ નથી કેમ કે સમાજને આત્મા હોતો નથી. રજનીશનો દૃષ્ટિકોણ વ્યક્તિવાદી છે કેમ કે વ્યક્તિમાં જ આત્મા હોવાથી તેમાં વિકાસ, પરિવર્તન તથા પરિવર્ધન સંભવ છે. જો સમાજમાં પરિવર્તન લાવવું હોય તો વ્યક્તિમાં પરિવર્તન લાવવું જરૂરી છે. રજનીશના આ પ્રકારના દૃષ્ટિકોણ રજૂ કરવાનું ધ્યેય માનવસ્વાતંત્ર્ય છે. અહીંયા પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે આવા સમાજને સુધારવાનો રજનીશ પાસે કોઈ માર્ગ છે ? આ સમસ્યાના ઉકેલ માટે રજનીશ સમાજ સુધારક (Reformer) કે જે નવા વિચારો રજૂ કરે છે, ક્રાંતિકારી (Revolutionist) કે જે નવું રૂપ આપે છે અને વિદ્રોહી (Rebellion) કે જે નવી ચેતના, નવો માનવ, નવી સત્તા આપે છે. માનવ ચેતનાના આ ત્રણ સ્તરની છણાવટ કરે છે.

સુધારાવાદી માર્ગ:

રજનીશને લાગે છે કે સડેલા આદર્શો, સંકીર્ણ યા ભેદાત્મક દૃષ્ટિકોણ જડવત્ અંધવિશ્વાસના બંધનથી મુક્ત ઉદાર તથા વ્યાપક દૃષ્ટિકોણવાળા નવ-માનવનું સર્જન સુધારાવાદી પ્રક્રિયા દ્વારા સંભવ નથી. કારણ કે સુધારણા એ કેવળ એક પ્રકારનું એવું રૂપાંતરણ છે જેમાં કેવળ બાહ્ય દીવાલની જ સજાવટ થાય છે. એ સુધારણા પ્રાચીન સમાજને નવા રંગથી રંગવાનો પ્રયાસ માત્ર છે. પરંતુ તેનું પ્રાચીન માળખું એનું એ જ રહે છે. આ એક અસ્થાયી વ્યવસ્થા છે અને ચેતનાના વિકાસનો અત્યંત સીમિત દૃષ્ટિકોણ છે. શું માત્ર બાહ્ય સભ્યતાના પરિવર્તનથી વ્યક્તિત્વનો સંપૂર્ણ સુધારો સંભવ છે ? એ તો માત્ર છલ છે. સમાજ સુધારક દ્વારા કરવામાં આવેલ સમાજ સુધારણાની પ્રક્રિયા સાથે રજનીશ સહમત નથી. ઉદાહરણ દ્વારા તેઓ કહે છે કે મનુ, મુસા, ગાંધીજી વગેરેએ સમાજ સુધારણા માટે જે આદર્શ રજૂ કર્યો (દા.ત. અહિંસા) તે કાં તો તત્કાલીન હતો અથવા ભૂતકાલીન હતો. તેઓ કહે છે કે ગાંધીજીનો અહિંસાવાદી મત

તો તેના જીવનકાળ સુધી જ સીમિત રહ્યો છે. આથી સુધારાવાદી દ્રષ્ટિકોણ એક ઔપચારિકતા માત્ર છે. તે સમાજને જૂઠું આશ્વાસન આપે છે.પરંતુ એ જરૂરી છે કે તે ક્રાંતિકારી માર્ગ પસંદ કરે.

ક્રાંતિનો માર્ગ :

જે ચેતના વડે સુધારણાવાદીઓએ સમાજના બાહ્ય માળખાને સુધારવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો તેનો નિષેધ ક્રાંતિકારીઓ યા પ્રતિક્રિયાવાદીઓએ કર્યો અને સમાજના બાહ્ય માળખાને બદલી નાખ્યું. તેમનું મુખ્ય લક્ષ્ય સમાજ યા રાજ્ય પર નિયંત્રણ પ્રાપ્ત કરવાનું હોય છે. પછી તેના માટે હિંસાનો રસ્તો અપનાવવો પડે યા આત્યંતિક ચતુરાઈ, નિર્દયી, અનુદાર તથા ધુર્તતાનો માર્ગ લેવો પડે. કેમ કે તેના અભાવમાં તેને સફળતા મળી શકે નહીં. માર્ક્સ, લેનિન, સ્ટાલિન, માઓ વગેરે તેના ઉદાહરણ છે. રજનીશનું માનવું છે કે ક્રાંતિના સમર્થક ક્યારેય સકારાત્મક હોઈ શકે નહીં.તેઓ સમાજના વર્તમાન આર્થિક માળખાને આયવા રાજનૈતિક સ્વરૂપનો સ્વીકાર કરતાં નથી. તેઓ કહે છે કે આ અન્યાયનો વિરોધ છે. તેમનું સંપૂર્ણ જીવન નિષેધાત્મક છે, તેઓ ધર્મ, ઇશ્વરતથા આત્માનો નિષેધ કરે છે.

આ રુપમા કેવળ ક્રોધ, ઈર્ષા, ઘૃણા અને વિનાશનો જ માર્ગ દેખાય છે. રજનીશ કહે છે કે તમે હજારો નિષેધોની વચ્ચે ન તો સુખ, શાંતિ તથા આનંદથી રહી શકો છો કે ન તો શુભ અને સુખી જીવનની આશા રાખી શકો છો. માત્ર એક સ્વીકાર હજારો નિષેધથી વધારે શક્તિશાળી હોય છે. આ બન્ને માર્ગો સંકીર્ણ હોવાને કારણે રજનીશ તેને સ્વીકાર્ય માનતા નથી. વળી તેઓ સદા એક સંગઠનમાં વિશ્વાસ રાખે છે, ભીડ ઇચ્છે છે, રાજનૈતિક વર્ચસ્વ ઇચ્છે છે, પોતાની સરકાર ઇચ્છે છે, તેમનું લક્ષ્ય છે સત્તા. રજનીશ પણ માને છે કે (Power corrupts and absolute power corrupts absolutely) અર્થાત્ “સત્તા ભ્રષ્ટ બનાવે છે અને પૂર્ણ સત્તા પૂર્ણ રૂપે ભ્રષ્ટ બનાવે છે.” આ વિચારોથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે આ સ્વરૂપમાં ન તો સમાજનું માળખું બદલે છે કે ન તો વ્યક્તિને તેની સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત થાય છે.

વિદ્રોહનો માર્ગ :

વિશ્વનું ભવિષ્ય છે એક નવી અને વ્યાપક દ્રષ્ટિવાન નવ-માનવ. તે વિદ્રોહી છે પણ તેમનો વિદ્રોહ જીવન અને જગત સાથે નથી. તે સકારાત્મક વ્યક્તિત્વ છે, તે જગતનો એક નવો પ્રકાશ છે. આ વિદ્રોહીની ઉત્પત્તિ પૂર્વ માન્યતાઓની સમાપ્તિ પર

જ છે. વિદ્રોહીનો અર્થ છે, માનવની પૂર્ણ સ્વતંત્રતા, પૂર્ણ પ્રેમ અને પૂર્ણ સર્જનાત્મકતા જેની કેટલાક દાર્શનિકો, સાહિત્યકારો અને રહસ્યવાદીઓએ કલ્પના કરી છે. તે કોઈ પણ સમાજ યા ધર્મથી બંધાયેલો હોતો નથી. તે ન હીંદુ છે , ન મુસલમાન છે, ન બૌદ્ધ છે, ન જૈન છે કે ન ઇસાઈ છે. તેમના માટે ધર્મ કોઈ વિશ્વાસનો વિષય નીં પણ એક જીવનમાર્ગ હોય છે.

વિદ્રોહીને ઇશ્વરવાદી યા અનીશ્વરવાદીમાં સીમિત કરી શકાતો નથી. તેમને કોઈ અવતારી પુરુષ, મસીહા, માર્ગદર્શક અથવા ધર્મગ્રંથ પર નહીં પણ સ્વયં પોતાના અનુભવ પર વિશ્વાસ છે. કોઈનો અનુયાયી બનવું યા નકલ કરવી એ તો માત્ર સંકીર્ણતા છે. વિદ્રોહ તેનાથી પર છે. નવો દૃષ્ટિકોણ એ જ તેનું દર્શન છે. તે ન તો કોઈના જીવનમાં હસ્તક્ષેપ કરે છે કે ન તો સ્વયંમાં હસ્તક્ષેપ કરે છે. તે એક નવી દૃષ્ટિ પ્રદાન કરતો હોવાથી તેને એક અબોધ (Innocent) વ્યક્તિ માનવો એ જ ઉચિત છે.

રજનીશ બુદ્ધ, મહાવીર, જીસસ, એરિસ્ટોટલ, હેરેક્લિટસ, જ.કૃષ્ણમૂર્તિને વિદ્રોહીના વર્ગમાં રાખે છે. એટલું જ નહીં તેઓ પોતે પણ વિદ્રોહી બનવા ઇચ્છે છે અને કહે છે કે હું વિદ્રોહીનું શિક્ષણ આપુ છું, કેમ કે પૂર્ણ પવિત્રતામાં જ આધ્યાત્મિકતા છે.

સમાપન :

રજનીશ વિદ્રોહીને ભવિષ્યની આશા કહે છે. તે જ નવ-માનવ છે. તે સત્યનો અન્વેષક છે, તે સ્વતંત્ર રીતે બંધન રહીત બનીને નવો આદર્શ, નવા વિચાર, નવી દૃષ્ટિ, શાંતિ અને પ્રેમ રાખનાર હોય છે. તે કોઈ સમાજ અથવા વ્યક્તિનો વિરોધી નહીં પણ સર્વને પ્રેમ કરતા કરતા નવી માનવતાનું નિર્માણ કરે છે. તેમનો આ નવ-માનવ ભૌતિકતા અને આધ્યાત્મિકતાનો સમન્વય છે. રજનીશ આ નવ-માનવ માટે (Zorba The Buddha) શબ્દ પ્રયોજે છે.

૪. નવ-માનવ ટૂંક નોંધ (Zorba The Buddha)

રજનીશ સમાજના વિકાસ, પરિવર્તન અને પરિવર્ધન માટે નવ-માનવનો વિચાર રજૂ કરે છે. વિશ્વનું ભવિષ્ય એક નવી આશા લઈને ઊભુ છે અને તે છે એક નવી તથા વ્યાપક દૃષ્ટિવાન નવ-માનવ. તે વિદ્રોહી હોવા છતાં તેને જીવન અને જગતસાથે વિદ્રોહ કરનાર માનવો જોઈએ નહીં. તે સકારાત્મક વ્યક્તિત્વ છે, તે આ

જગતની નવી સવાર તથા પ્રકાશ છે, તેનો અર્થ છે પૂર્વનું મૃત્યું અને નવીનની ઉત્પત્તિ અર્થાત્ વિદ્રોહીની ઉત્પત્તિ પૂર્વ માન્યતાઓની સમાપ્તિ જ છે. રજનીશ કહે છે કે, વિદ્રોહી સર્વના પરિવર્ધનનું બીજ છે. વિદ્રોહીનો અર્થ છે માનવનું પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય, પૂર્ણ પ્રેમ અને પૂર્ણ સર્જનાત્મકતા જેને કેટલાક સાહિત્યકારો, દાર્શનિકો, અને રહસ્યવાદીઓએ કલ્પના કહી છે. પરંતુ એ માત્ર કલ્પનાત્મક આદર્શ નથી પણ વાસ્તવિકતા છે માનવમાં નિહિત છે. પરંતુ તે સામાન્ય માનવથી ભિન્ન એક નવી દૃષ્ટિ, નવા મૂલ્યનો માનવ છે જે પોતાનો અલગ વર્ગ સ્થાપિત કરે છે. તે કોઈ પણ સમાજ કે ધર્મ સાથે બંધાયેલો હોતો નથી. તે ન હિંદૂ છે, ન મુસલમાન છે, ન બૌદ્ધ છે, ન જૈન તથા ઇસાઈ છે. તે નૈતિકતાના નવા નિયમો સ્થાપિત કરે છે, જે જીવનનો એક માર્ગ હોય છે. તે પ્રેમ સદ્ભાવ તથા મૈત્રીપૂર્ણ ભાવથી સજ્જ છે, જે અસીમ એવું એક નવું જગત છે, પરંતુ તે પ્રતિક્રિયા નથી.

વિદ્રોહીને ઇશ્વરવાદી તથા અનીશ્વરવાદીમાં સીમિત કરી શકાતો નથી. તેમને કોઈ અવતારી પુરુષ, મસીહા, માર્ગદર્શક અથવા ધર્મગ્રંથ પર નહીં પણ સ્વયં પોતાના અનુભવ પર વિશ્વાસ છે. કોઈનો અનુયાયી બનવું તથા નકલ કરવી એ તો માત્ર સંકીર્ણતા છે. વિદ્રોહ તેનાથી પર છે. નવો દૃષ્ટિકોણ એ જ તેનું દર્શન છે. તે ન તો કોઈના જીવનમાં હસ્તક્ષેપ કરે છે કે ન તો સ્વયંમાં હસ્તક્ષેપ કરે છે. તે એક નવી દૃષ્ટિ પ્રદાન કરતો હોવાથી તેને એક અબોધ (Innocent) વ્યક્તિ માનવો એ જ ઉચિત છે.

રજનીશના ચિંતનનો આધાર મનુષ્યને બંધનથી પૂર્ણ મુક્તિ (Total freedom) અપાવવાનો છે. ધર્મ, ધાર્મિક પરંપરા, ધાર્મિક વિશ્વાસના બંધનમાંથી મુક્તિ. આને તેઓ આધ્યાત્મિક બંધન કહે છે. નવ-માનવ વર્તમાનમાં સક્રિય ચેતનાથી જીવન વ્યતિત કરે છે. તેનો ન તો ભૂતકાળના જીવન સાથે કોઈ મતલબ છે, કેમ કે જતો રહ્યો છે અને ન તો ભવિષ્યને જેનો હજુ કોઈ આધાર જ નથી. વર્તમાન જાગૃતિ એ જ તેનો ધર્મ છે, એ જ દર્શન છે અને જીવનનો માર્ગ છે. પન: સત્તાની લાલસા તથા ભૂખ ન હોવાને કારણે તેમનામાં કોઈ પણ પ્રકારનો વિરોધ, સ્પર્ધા, ઇર્ષા, દ્વેષવગેરેની ભાવના પણ નથી. આ કારણે જ વિદ્રોહીનો સ્વભાવ શાંતિપ્રિય, નિર્મલ તથા આનંદની પૂર્ણ સ્થિતિ છે. આ આનંદની સ્થિતિમાં જ પોતાની પૂર્ણ સ્વતંત્રતા માટે આકાશમાં નિર્વિઘ્ન ઉડતા એક પક્ષીની જેમ સ્વયં પોતાનો માર્ગ પસંદ કરે છે અને બનાવે છે.

આ અર્થમાં વિદ્રોહી જ વાસ્તવિક આધ્યાત્મિક સત્તા છે જે કોઈ પણ સમુદાય, સંઘ, મજહબ, જાતિ, પંથ, સંગઠનનો હોતો નથી. તેમનું શરીર પોતાનું મંદિર છે જે અત્યંત પવિત્ર છે. આવો દેવત્વથી પૂર્ણ માનવી જ નવ-માનવ છે, વિદ્રોહી છે, જે નવી દૃષ્ટિ, એક નવી દિશા તથા નવા મૂલ્યોનો વાહક છે. તેનાથી જ તેનું દેવત્વ ચમકે છે જે સત્યમ્, શિવમ્ અને સુંદરમ્ છે.

નવ-માનવ ભૌતિકતા અને આધ્યાત્મિકતાના વિરોધને સમાપ્ત કરનાર છે, કેમ કે માનવ કેવળ ભૌતિક યા આધ્યાત્મિક તત્ત્વ બનીને રહી શકે નહીં. ભૌતિકતા ચેતનાનું બાહ્ય રૂપ છે તો ચેતના ભૌતિકતાનું આંતરિક રૂપ છે. તેમાંથી કોઈ એક વાસ્તવિક કે અવાસ્તવિક હોઈ શકે નહીં. તેબન્ને વાસ્તવિક છે અને બન્ને મળીને જ પૂર્ણ વ્યક્તિત્વનું નિર્માણ કરે છે. આ પૂર્ણતા જ એવી ઉર્જા છે જેમાં ભૌતિકતા અને આધ્યાત્મિકતા એ બે દૃષ્ટિ છે. તે ઉર્જા શુદ્ધ યા પવિત્ર હોવાને કારણે સૂક્ષ્મ રૂપમાં પોતાને ચેતના યા આધ્યાત્મિકતાના રૂપે વ્યક્ત કરે છે અને સ્થૂળ, અશુદ્ધ તથા ઘન રૂપમાં તે જડ કહેવાય છે. આ વિશ્વને તે બન્નેની આવશ્યકતા છે. આ જ પૂર્ણ અસ્તિત્વ તથા પૂર્ણ સંયુક્ત શક્તિ છે. આ અર્થમાં તે બન્નેનો સમન્વય જરૂરી છે. ત્યારે તે સમગ્ર પૃથ્વી પર સમગ્ર કૂલોમાં, સર્વ ખૂબિઓમાં, તારાથી ભરેલા આકાશમાં જોઈ શકાશે. આ નવ-માનવ વિશ્વના સંપૂર્ણ અસ્તિત્વને પોતાના ઘરની જેમ જોશે, જેમાં કોઈ વિરોધ નથી, કોઈ સંઘર્ષ નથી અને કોઈ ઈર્ષા નહીં હોય. અહીં ભારતીય ઉચ્ચ આદર્શ “વસુધૈવકુટુંબકમ્” નો ભાવ પ્રતિબિંબિત થાય છે.

પ. રજનીશ અનુસાર સાક્ષીનું ઔચિત્ય

પ્રાસ્તાવિક :

આચાર્ય રજનીશે બુદ્ધ, મહાવીર, કૃષ્ણ, શંકર, કબીરની ચિંતન વિચારધારાને સમકાલીન પરિપ્રેક્ષ્યમાં પોતાની તર્કવદ્ધ વાણીથી સરળ તથા સુબોધગમ્ય બનાવી છે, તપ બીજી બાજુ શ્રુતિ તથા સ્મૃતિ પરંપરાના અનેક આર્ષ ગ્રંથોને સ્વાનુભૂત તથ્યો તથા ઉદાહરણ સાથે વ્યાખ્યા દ્વારા વિવેચિત કર્યા છે. રજનીશનું વ્યક્તિત્વ બુદ્ધ પુરુષોની મહાન ધારામાં એક નવો પ્રારંભ છે. તેમના આગમનથી એક નવા માનવનો, એક નવા જગતનો, એક નવા યુગનો આરંભ થાય છે. તેમના અનેક વિચારોમાં સાક્ષીત્વનો વિચાર સામેલ છે જે નીચે પ્રમાણે છે.

રજનીશનું માનવું છે કે, જ્ઞાન અનંત છે અને જે સત્યનું ભાન કરાવે તે જ ખરું જ્ઞાન છે. સંસારના ભોગ-વાસનામાં લેપાઈને મનુષ્ય વિભિન્ન પ્રકારના ક્લેશોથી બંધાઈ જાય છે. આ ક્લેશોથી મુક્તિ પણ જ્ઞાન દ્વારા જ શક્ય છે. ઇશ્વરની અનુભૂતિ સત્યના માધ્યમથી જ થઈ શકે છે. આપણે જેટલા સત્યથી દૂર જઈએ છીએ એટલા જ પરમાત્માથી દૂર થઈએ છીએ. તું ન પૃથ્વી છે, ન પાણી છે, ન વાયુ છે, ન આકાશ છે. મુક્તિ માટે આત્માને (પોતાને) એ બધાના સાક્ષી ચૈતન્ય જાણવા.

સમ્યક્ સમાધિ, અષ્ટાવક્ર ગીતા અને સાક્ષીત્વ :

સાક્ષી ચૈતન્યમય દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થવી એટલે સમાધિની અવસ્થા પ્રાપ્ત થવી. બુદ્ધિ દુઃખ-નિરોધ માર્ગ માટે અષ્ટાંગ માર્ગ આપ્યો જેનું આઠમું સોપાન છે સમાધિ. અષ્ટાવક્ર ગીતામાં પણ જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને મુક્તિની ગુંચવણનો ઉકેલ સાક્ષીભાવની સમાધિમય અવસ્થા વડે આપવામાં આવ્યો છે. સાક્ષીભાવનું દૃષ્ટિ જ મનુષ્યને પોતાના સ્વરૂપનું ભાન કરાવે છે. મનુષ્ય કેવળ એક માત્ર ભૌતિક શરીરનો સંચાલક છે. મન, બુદ્ધિ તેના નિર્દેશ અનુસાર કાર્ય કરે છે. શરીરનું નિર્માણ પાંચ ભૌતિક તત્ત્વોના સંયોગથી થયું છે જે અનિત્ય અને નાશવંત છે. તેમાં નિવાસ કરનાર ચૈતન્ય રૂપી આત્મા નિત્ય તથા શાશ્વત છે. તે જ સાક્ષી ચૈતન્ય છે.

અષ્ટાવક્ર ગીતાના સાક્ષી સૂત્ર અનુસાર રજનીશ કહે છે કે, “દૃષ્ટા બનો. જે થઈ રહ્યું છે તેને થવા દો. આ શરીર તો જળ, માટી, અગ્નિ આકાશ છે. તું તેની ભીતરમાં રહેલ દિપક છો કે જેના એ બધા પ્રકાશિત થાય છે. *સાક્ષિણાં ચિદ્રૂપં આત્માનં વિદ્ધિ*. આ સાક્ષીભાવથી જ જ્ઞાન અને મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.

ઉપનિષદ અને સાક્ષીભાવ :

મુંડકોપનિષદમાં કહ્યું છે કે, એક વૃક્ષની શાખા પર બે પક્ષી બેઠા છે. તેમાંથી એક પક્ષી ફળનો સ્વાદ માણે છે જ્યારે બીજું પક્ષી કેવળ તેને જુએ છે. રજનીશ તેમાંના પ્રથમ પક્ષીને કર્તા તથા બીજાને સાક્ષી કહે છે. તેમના મતે સમસ્ત જગતની ઉત્પત્તિ કર્તા દ્વારા થાય છે અને સાક્ષીને બ્રહ્મનું દર્શન થાય છે. સંસારમાં દરેક પ્રાણીઓને સુખ અને દુઃખનો અનુભવ થાય છે. દુઃખ, સંતાપ, નિરાશા વગેરેમાંથી મુક્ત થવા ધ્યાન, ભજન, ભક્તિ વગેરે માધ્યમો છે. પરંતુ સાક્ષીભાવ એ તેનો અચૂક ઉપાય છે. જે દિવસે તમે પરમ સાક્ષી બની જશો, દૃષ્ટા માત્ર બની જશો તે દિવસે જીવનમાં કોઈ દુઃખ નહીં રહે. તે દિવસ જીવન પરમાત્મા છે.

આચાર્ય ગૌડપાદ અને સાક્ષીભાવ :

ગૌડપાદાચાર્યએ માણુક્યકારિકામાં સર્વ કાંઈને જાણનાર ઇશ્વર સાક્ષી છે, એમ કહેવામાં આવ્યું છે એમ રજનીશ કહે છે. શંકરાચાર્ય અનુસાર પારમાર્થિક દષ્ટિથી તત્ત્વ એક જ છે, જે સજાતીય, વિજાતીય, સ્વગત ભેદ રહિત છે. સત્ય ચૈતન્ય આનંદમય છે તથા તે પોતાનામાં સ્થિત છે. સાક્ષી એ પરમતત્ત્વનું એક રૂપ છે. અદ્વૈત વેદાંતમાં સાક્ષી જ આવશ્યક છે, કેમ કે સાક્ષી દ્વારા જ્ઞાત, અજ્ઞાત, યથાર્થ, મિથ્યા દરેક વસ્તુ પ્રકાશિત થાય છે. એટલું જ નહીં સાક્ષીને અજ્ઞાત પણ જ્ઞાત થાય છે. આ રીતે પ્રમાતા દ્વારા મિથ્યા રૂપે તિરસ્કૃત વસ્તુ પણ સાક્ષીને આભાસિત થાય છે. આથી સાક્ષી સર્વજ્ઞ છે. સર્વદ્વેષ હોવા છતાં તે નિર્ણાયક નહીં પણ નિષ્પક્ષ છે અને આ નિષ્પક્ષત્વને કારણે જ સાક્ષીને સત્ અને નિથ્યા, જ્ઞાત અને અજ્ઞાત બધું ભાસિત થાય છે. સાક્ષી જાગ્રત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ ત્રણેય અવસ્થાઓમાં વિદ્યમાન રહે છે. આ અવસ્થાઓનું જ્ઞાન આપણને તેના વિકારો વડે થાય છે. વિકારોને કારણે જ આપણે કહીએ છીએ કે આ મારું ભૌતિક શરીર છે, મારો આ પ્રણમય કોષ છે, મારો આ મનોમય કોષ છે વગેરે. પંચકોષ પણ આત્મા નથી પણ એ બધાનો દૃષ્ટા છે. તે શબ્દ રહિત છે, અનાદિ છે, અનન્ત છે, મહત્ છે, સર્વશ્રેષ્ઠ છે, ધ્રુવ છે, સર્વસંગ્રહ છે, મુક્ત છે, તે સાક્ષાત દૃષ્ટા છે.

સાક્ષીનું વાસ્તવિક અને ઉપાધિ રહિત સ્વરૂપ :

રજનીશનો સાક્ષીના વાસ્તવિક, ઉપાધિરહિત સ્વરૂપ અંગેનો મત છે કે સાક્ષીયતા તથા પાંડિત્ય કેવળ વિચારોને અભિવ્યક્ત કરે છે. તેનાથી સાક્ષીનું જ્ઞાન થઈ શકતું નથી. સાક્ષીને દૃષ્ટાની જેમ જુઓ, વિચારકની જેમ નહીં. વિચારકનો અર્થ તો એ થાય કે મનની ક્રિયા શરૂ થઈ ગઈ. માટે શુદ્ધ સાક્ષી બનીને જુઓ. દુઃખ હોય તો દુઃખને જુઓ, સુખ હોય તો સુખને જુઓ. દુઃખની સાથે મેં કહ્યું નહીં કે હું દુઃખી થઈ ગયો અને સુખની સાથે એમ કહ્યું નહીં કે હું સુખી થઈ ગયો. બન્નેને આવવા દો, જવા દો. રાત આવે તો રાત જુઓ, દિવસ આવે તો દિવસ જુઓ. એક જ વાત સાથે તાદાત્મ્ય રહેવું જોઈએ કે હું સાક્ષી છું.

રજનીશ તમામ મનુષ્યમાં નિહિત, શ્વિનો સાક્ષી, આત્મતત્ત્વનો હિંદુ, મુસ્લિમ, શિખ, ઇસાઈ વગેરે ધર્મોની કટ્ટરતાને બાજુ પર રાખીને મૂલ્યવાન, નૈતિક ગુણોથી પરિપૂર્ણ મનુષ્યના રુપમાં બોધ કરાવે છે. જે મૂળભૂત રીતે પોતાના સ્વરૂપને જાણીને સુખી જીવન જીવે. અષ્ટાવક્ર વિશ્વ સાક્ષીને “અસંગો અસિ નિરાકારો વિશ્વ સાક્ષી સુખી ભવ” કહીને તેને બધા ધર્મ તથા અધર્મની ભાવનાથી વિમુક્ત કરી દે છે. તેના પર

સુખ અને દુઃખનો પ્રભાવ પડતો નથી, કારણ કે સુખ અને દુઃખ બન્ને પ્રવૃત્તિઓ મન દ્વારા ધારવામાં આવેલ છે. કર્તૃત્વ તથા ભોક્તૃત્વથી પૂર્ણપણે સ્વતંત્ર છે. તે મુક્ત સ્વભાવવાળો છે અને જ્યારે તે પોતાના સ્વરૂપને જાણી લે છે ત્યારે સુખી થઈ જાય છે. સાક્ષીભાવનો બોધ મનમાં જાગવાથી મનની સ્વાભાવિક દુષ્પ્રવૃત્તિઓ સ્વતઃ સમાપ્ત થઈ જાય છે. સાક્ષી ચેતનાવાળા મનુષ્યને ક્રોધ, અહંકાર જેવી વૃત્તિનું દમન કરવું પડતું નથી પણ તેનાથી સહજ છુટકારો મળી જાય છે અને જીવન આનંદમય બની જાય છે.

સમાપન :

રજનીશની માન્યતા છે કે ધ્યાનથી સ્વયંને જુઓ, ધ્યાન એક વિધિ છે જેના દ્વારા સાક્ષીની મંજિલ મળી શકે છે. પ્રેમ-મહ અને વિચારની અવસ્થામાં સાક્ષીના રૂપમાં સ્વયંને જોવાથી પોતાની સ્થિતિનો ખ્યાલ આવશે. આત્મા પ્રત્યેક સ્થિતિમાં વિદ્યમાન રહેશે, અહંકાર નાશ પામશે. પ્રેમ પારમાર્થિક સત્ય છે, કેમ કે પ્રેમની સ્થિતિમાં અદ્વૈત સ્થપાય છે. અહંકાર વ્યાવહારિક સત્ય છે. અહંકારમાં દ્વૈત રહે છે. અહંકારથી મોહ ઉત્પન્ન થાય છે. રજનીશે નવી વૈજ્ઞાનિક તથા તાર્કિક વિચારણા દ્વારા એ સિદ્ધકરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે કે જ્યાં એક તરફ મનની પૂર્ણ સંતુષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યાં બીજી બાજુ મનુષ્ય સ્વતઃ સહજ વિચારમાં પ્રવૃત્ત થાય છે.

૬. ડો. આંબેડકરની સમાજ દર્શનમાં ભૂમિકા

પ્રસ્તાવિક :

ડો. ભીમ રાવ આંબેડકરનો જન્મ ઇદોરની પાસે આવેલા મહૂ છાવની ગામમાં ૧૪ એપ્રિલ, ૧૮૯૧માં મહાર પરિવારમાં થયો હતો. ભારતના રાષ્ટ્રીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં ડો. ભીમ રાવ આંબેડકર એવા સામાજિક વિચારક છે કે જેમણે તત્કાલીન ભારતીય સમાજની ધારાને એક નવો વળાંક આપીને પોતાનું નામ અમર કરી દીધું. ભારતના દલિત વર્ગને સમાજમાં એક સન્માનપૂર્ણ સ્થાન આપાવવામાં તેમની ભૂમિકા મહત્વપૂર્ણ રહી કે તેઓ દલિતોના મસીહા તરીકે ઓળખાવા લાગ્યા. તેઓ માત્ર દાર્શનિક અને સૈદ્ધાંતિક રાજનીતિક ચિંતક જ નહીં પણ એક કર્મયોગી- ભારતીય દલિત નેતા હતા. આથી તેઓએ ભારતની વિશિષ્ટ રાજનીતિક, સામાજિક પરિસ્થિતિઓનાં પરિપ્રેક્ષ્યમાં પોતાના વિચારો પ્રગટ કર્યા છે.

ડો. આંબેડકર લંડનમાં રહીને વૈયક્તિક સ્વતંત્રતા, ઉદારવાદ તથા સંસદીય જનતંત્ર જેવા મૂલ્યોની આવશ્યકતાઓના સંદર્ભમાં વિસ્તારથી સમજવાનો પ્રારંભ કરે છે. જ્યારે તેઓ ભારત પાછા ફરે છે ત્યારે સ્વતંત્રતા આંદોલન જોર પકડી ચૂક્યું હતું. જો કે તેમણે સ્વતંત્રતા આંદોલનમાં ભાગ લેવાને બદલે અસપૃશ્ય જાતિઓની સ્થિતિમાં સુધાર કરવાનું વધુ આવશ્યક લાગ્યું. આંબેડકરને જાતિ-પ્રથાની સમસ્યા સૈદ્ધાંતિક અને વ્યાવહારિક રૂપે એક વિકરાલ સમસ્યા લાગે છે. આથી તેઓ રાજનૈતિક સુધારણાના સમર્થક હિંદુઓની સામે આંબેડકરે પ્રશ્ન કર્યો કે, જ્યારે તમે તમારા જ દેશના અછૂતો જેવા એક વ્યાપક વર્ગને સાર્વજનિક સ્કૂલ, કુવા, સડકોનો ઉપયોગ કરવા દેતા નથી તો શું તમે રાજનૈતિક સત્તા માટે યોગ્ય છો ? જે. એસ. મિલના સિદ્ધાંત અનુસાર “એક દેશ બીજા દેશ પર શાસન કરવા યોગ્ય નથી” તેમ આંબેડકર પણ માને છે કે, એક વર્ગ બીજા વર્ગ પર શાસન કરવા યોગ્ય નથી.

ડો. આંબેડકર અનુસાર ભારતીય સમાજ સુધારણાના બે પાસા છે. (૧) હિંદુ પરિવારની સુધારના અર્થમાં- જે અંતર્ગત સમાજ સુધારણાનો સંબંધ વિધવા વિવાહ, બાલ વિવાહ વગેરે સાથે છે. જ્યારે (૨) હિંદુ સમાજનું પૂનર્ગઠન- જેનો સંબંધ જાતિ-પ્રથા સાથે છે.

જાતિ-પ્રથાનો આધાર અને પ્રભાવ :

ડો. આંબેડકર અનુસાર જાતિ-પ્રથાના સ્વીકાર માટેના જે આધારો આપવામાં આવે છે તેમાં એક તો એ છે કે, આ એક શ્રમના વિભાજનને આપવામાં આવતું એક નામ છે. માટે તેમાં કોઈ બુરાઈ નથી.

આંબેડકર આ વિચારની વિરુદ્ધ એવો તર્ક રજૂ કરે છે કે, જાતિ-પ્રથા કેવળ શ્રમનું વિભાજન નથી, તે શ્રમિકોનું વિભાજન પણ છે. આ એક શ્રેણીબદ્ધ વ્યવસ્થા છે જેમાં શ્રમિકોનું વિભાજન એકની ઉપર બીજા ક્રમમાં હોય છે. બીજા કોઈ પણ દેશમાં શ્રમના વિભાજનની સાથે શ્રમિકોનો આ પ્રકારનો ક્રમ હોતો નથી. આંબેડકરનો સ્પષ્ટ મત છે કે, જાતિ પ્રથા એક એવી વ્યવસ્થા છે કે જે હિંદુ સમાજના એવા વિકૃત સમુદાયની જૂઠી શાન અને સ્વાર્થની પ્રતીક છે. જે પોતાની સામાજિક પ્રતિષ્ઠા અનુસાર એટલા સમૃદ્ધ હતા કે તેમણે આ જાતિ પ્રથાને પ્રચલિત કરી અને આ પ્રથાને બળપૂર્વક પોતાનાથી નીચલા વર્ગના લોકો પર લાગુ પાડી. આંબેડકરનો સ્પષ્ટ મત છે કે જાતિ પ્રથાથી અસામાજિક તત્વોને પ્રોત્સાહન મળે છે.

આંબેડકર અનુસાર જે લોકો અછૂત નથી તેમને અછૂતોનો પક્ષ લેવાનો કોઈ અધિકાર નથી. કોંગ્રેસે ક્યારેય અછૂતોની અયોગ્યતાઓને દૂર કરવાનો ઇમાનદારી પૂર્વક પ્રયાસ કર્યો નથી. હિંદુ ધર્મના સંદર્ભમાં આંબેડકરનું માનવું છે કે, જ્યારથી હિંદુ ધર્મમાં જાતિ પ્રથાનો ઉદ્ભવ થયો ત્યારથી હિંદુ ધર્મ પોતાનું પ્રચારમૂલક તત્ત્વ ખોઈ બેસે છે. જાતિ પ્રથા ધર્મ પરિવર્તન થવા દેતી નથી. ધર્મ પરિવર્તનમાં માત્ર એ સમસ્યા જ નથી હોતી કે નવી ધારણાઓ અને નવા સિદ્ધાંતો અપનાવી લેવામાં આવે, પેંતુ બીજી બાજુ સૌથી મોટી સમસ્યા તેમાં એ પેદા થાય છે કે ધર્મ પરિવર્તિત વ્યક્તિને કઈ જાતિમાં સ્વીકારવામાં આવે ? જે કોઈ હિંદુ અન્ય ધર્મોને પોતાના ધર્મમાં સામેલ કરવા માગે તેમને આ સમસ્યાનો અનિવાર્ય રીતે સામનો કરવો પડે છે. આંબેડકર કહે છે કે, હિંદુઓની નીતિ અને આચાર પર જાતિ પ્રથાનો પ્રભાવ અત્યંત વિચારણીય છે. જાતિ પ્રથાએ જનચેતનાનો નાશ કર્યો છે. તણે સાર્વજનિક ધર્માર્થની ભાવનાને પણ નષ્ટ કરી દીધી છે. જાતિ પ્રથાને કારણે કોઈ પણ વિષય પર સાર્વજનિક સહમતિ અસંભવ બની ગઈ છે.

આદર્શ સમાજની સંકલ્પના :

આદર્શ સમાજની સંકલ્પના રજૂ કરતાં આંબેડકર કહે છે કે, “મારો આદર્શ એક એવો સમાજ હશે જે સ્વાધીનતા, સમાનતા અને ભાઈચારા પર આધારિત હોય, આદર્શ સમાજ ગતિશીલ હોવો જોઈએ.” જ્યાં સુધી ભારતના લોકો પોતાની સામાજિક વ્યવસ્થા બદલે નહીં ત્યાં સુધી કોઈ પ્રગતિ થશે નહીં. જાતિ વ્યવસ્થાના પાયા પર તમે શબ્દનું નિર્માણ કરી શકશો નહીં કે નૈતિકતાનું નિર્માણ કરી શકશો નહીં. હિંદુ વ્યવસ્થામાં સુધારો કેવી રીતે થઈ શકે ? જાતિ પ્રથા કેવી રીતે સમાપ્ત કરી શકાય ? આંબેડકરના મતે જાતિ પ્રથાને દૂર કરવામાં સમાજના બુદ્ધિજીવી વર્ગની ભૂમિકા મહત્વની હશે. બુદ્ધિજીવી તે છે કે જે દૂરદર્શી હોય છે, સલાહ આપી શકે છે અને નેતૃત્વ લઈ શકે છે. કોઈ પણ દેશનું ભવિષ્ય તેના બુદ્ધિજીવી વર્ગ પર નિર્ભર હોય છે. અગર બુદ્ધિજીવી સમ્પન્ન, સ્વતંત્ર અને નિષ્પક્ષ હોય તો તેના પર ભરોસો કરી શકાય છે. પરંતુ ભારતનો બુદ્ધિજીવી વર્ગ બ્રાહ્મણ જાતિનું જ બીજું નામ છે, આથી જાતિ પ્રથા દૂર કરવા માટેના આંદોલનો સફળ થવા અસંભાવ છે.

આંબેડકરના જીવનનું એક માત્ર લક્ષ્ય દલિતોદ્ધાર રહ્યું છે. તેઓએ સમાનતાની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે સવર્ણો સામે લડાઈ શરૂ કરી. આ લડાઈમાં ઉચ્ચ હિંદુ જાતિઓ પ્રત્યે વિરોધ ભાવના નિહિત છે. હિંદુ ધર્મગ્રંથોના અભ્યાસને અંતે તેઓ એવા

નિષ્કર્ષ પર આવે છે કે, હિંદુઓનો ઇરાદો શૂદ્રોને આગળ લાવવાનો નથી. તેઓએ એ પણ અનુભવ્યું કે બ્રિટિશ શાસન શૂદ્રોના ઉત્થાન પ્રત્યે ઉદાસીન છે. તેઓ સમજી ગયા હતા કે સામાજિક, રાજકીય કે ધાર્મિક બાબતોમાં સવર્ણોનો સામનો કરવો શક્ય નથી. રિણામ સ્વરૂપે કરોડો શૂદ્રોના ઉત્થાન માટે અહિંસાત્મક સંઘર્ષ કરવો ઉચિત છે. કરોડો લોકોને અમાનવીય વ્યવસ્થાઓથી છૂટકારો અપાવવામાં તેઓએ જે ભૂમિકા અદા કરી તેને કારણે તેમને ભારતના લિંકન કહેવાયા તેમજ બોધિસત્ત્વની પદવવીથી સન્માનિત કરવામાં આવ્યા.

સમાપન :

આમ, આંબેડકર દલિત વર્ગના એક એવા નેતા હતા કે તેમણે દલિતો માટે સામાજિક સમાનતા અને સામાજિક ન્યાયનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય તે માટેનો પરિશ્રમ કર્યો. તેઓ ધાર્મિક નેતા ન હોવા છતાં જાણતા હતા કે ભારતીય જીવન પર સ્મૃતિકાલીન હિંદુ ધર્મની કેટલી ગાઢ અસર છે. આથી તેઓ પ્રથમ નિમ્ન ધાર્મિક માન્યતાઓને દૂર કરવાનો પ્રયાસ કરે છે. તેમનું સ્પષ્ટપણે માનવું હતું કે ધર્મ વ્યક્તિ માટે છે, વ્યક્તિ ધર્મ માટે નથી. જે ધર્મ વ્યક્તિઓ વચ્ચે ભેદભાવ પેદા કરે છે તે ધર્મ નહીં પણ માનવતાનું અપમાન છે.

૭. ડૉ. મોહમ્મદ ઇકબાલનો જીવાત્મા યા અહંનો ખ્યાલ

પ્રાસ્તાવિક :

ઈકબાલ સૌ પ્રથમ જીવાત્મા અંગેનો ખ્યાલ સમજાવવા માટે સમગ્ર માનવતાનો ખ્યાલ વિકસાવે છે. તેમનું પુસ્તક *Secrets of the self* માં તેમના જીવ અંગેનો ખ્યાલ પ્રાપ્ત થાય છે. તે ઉપરાંત તેઓએ જીવાત્મા અંગે જે વ્યાખ્યાનો આપ્યા છે, તેમાંથી પણ તેમના તેમાં પણ તેમનો જીવ અંગેનો ખ્યાલ ઉપસી આવે છે. અહીંયા એક બાબત નોંધવા જેવી છે કે, ઇકબાલ આત્મતત્ત્વ માટે જીવાત્મા અને અહં એ બન્ને શબ્દો પ્રયોજે છે અને તેને સમાનાર્થક માને છે.

જીવાત્માનુ સ્વરૂપ :

ઈકબાલ અનુસાર જીવાત્મા અને અહં બન્ને સમાનાર્થક હોવા છતાં તેઓ આત્મા અને જીવાત્મા વચ્ચે ગુણગત ભેદ જુએ છે. આત્મતત્ત્વમાં દેહતત્ત્વને ઉપરનો ભાગ ગર્ભિત છે. જ્યારે અહંમાં આવા કોઈ ભાગનો સમાવેશ થતો નથી. જીવાત્માના સ્વરૂપને નીટેના મુદ્દા દ્વારા સમજી શકાય.

૧. આપણા અનુભવોને એક સૂત્રે બાંધનાર જીવાત્મા છે :

આપણું જીવન અનેક અનુભવોથી ભરેલું છે. આવા અનુભવને એક સૂત્રે બાંધનાર જીવ છે. આપણાં તમામ પ્રકારના અનુભવો અને પ્રવૃત્તિઓને જીવાત્મા તાત્પર્ય (સાર) આપે છે. દેહધારી જીવાત્મા માત્ર દેહ નથી દેહમાં સમાવિષ્ટ આત્મતત્ત્વ પણ એટલું જ મહત્ત્વનું છે. માત્ર આત્મતત્ત્વને મહત્ત્વ આપવું એ દેહતત્ત્વની અગત્યતાને અન્યાય કરવા બરાબર છે. આથી ઈકબાલના તત્ત્વદર્શનમાં દેહતત્ત્વ અને આત્મા એ બન્ને સ્વીકારાયા છે.

૨. આત્મા યા જીવાત્મા સ્વતંત્ર છે :

જીવાત્માનો સર્વેશ્વરવાદી ખ્યાલ ઈકબાલને સ્વીકાર્ય નથી. કારણ કે તેમાં જીવાત્માનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ જળવાતું નથી. જીવાત્માનો સ્વતંત્ર સ્વીકાર કરવો આવશ્યક છે. અને તે ઈસ્લામી વિચારધારા સાથે સુસંગત છે.

૩. જીવાત્માનું જ્ઞાન અંતઃઅનુભૂતિ દ્વારા થાય છે :

ઉપર દર્શાવ્યું છે તેમ ઈકબાલ જીવાત્મા માટે અહં શબ્દ પણ પ્રયોજે છે. મનોવિજ્ઞાન અહં સાથે સંબંધીત પ્રવૃત્તિનો અભ્યાસ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ ઈકબાલ માને છે કે એક પ્રવૃત્તિ પાછળ બળ કયું છે, તે જાણવું જરૂરી છે. તે બળની (અહંની) જાણકારી માત્ર અંતઃઅનુભૂતિ દ્વારા થઈ શકે છે. અંતઃઅનુભૂતિ આપણને ખાત્રી આપે છે કે, સર્વ પ્રતિક્રિયાઓ પાછળ એક ચાલક બળ છે અને તે જીવાત્મા છે.

૪. મનોવ્યાપારને વ્યક્ત કરનાર જીવાત્મા છે :

આપણા બધા મનોવ્યાપારોને જીવાત્મા કે અહં વ્યવસ્થિત કરે છે. પરંતુ જીવાત્મામાં જે વ્યવસ્થા અને એકત્વ જોવા મળે છે તે વસ્તુઓમાં જોવા મળતા એકત્વ કરતાં ભિન્ન છે. કારણ કે વસ્તુના ભાગો સ્વતંત્ર રીતે અસ્તિત્વ ધરાવી શકતા નથી. આમ આપણાં મનોવ્યાપારને એકસૂત્રતા આપતું સાધન અહં છે. અહંની પ્રવૃત્તિઓ સંપૂર્ણપણે ખાનગી અને વ્યક્તિગત છે. કારણ કે મને મળેલ આનંદ કે ભારે દુઃખની લાગણી કે મારા વિચાર એ મારા પોતાના જ છે.

૫. દેહ અને આત્મતત્ત્વનું એકત્વ :

ઈકબાલ દેહ અને આત્મા વચ્ચે ભેદ રેખા દોરતા નથી. દેહ અને આત્માના સંબંધ વિશેની આંતરક્રિયાનો પણ સ્વીકાર કરતા નથી. કેમ કે સમાંતરવાદ અનુસાર દેહ અને આત્મા બન્ને એક-બીજાથી નિષ્ક્રિય અવલોકનકાર હોય એમ જણાય છે. આંતરક્રિયાવાદનો સ્વીકાર કરવો એટલા માટે શક્ય નથી, કેમ કે કયા સ્થાને આંતરસંબંધ થાય છે ? એ નિશ્ચિત કરવું શક્ય નથી. આથી જ દેહ અને આત્માના સંબંધને ઈકબાલ કાર્યોની એક વ્યવસ્થા (System of acts) તરીકે ઓળખાવે છે. દેહની પ્રવૃત્તિઓનું સ્વરૂપ પુનરાવર્તનનું, ને યાંત્રિક છે. જ્યારે અહંના કાર્યો સ્વતંત્ર અને સ્વયંભૂ પ્રકારના તેમ છતાં આત્માની પ્રવૃત્તિમાંથી જ દેહના કાર્યોને બળ મળે છે. ઈકબાલ કહે છે કે, “દેહ એ કાર્યોનો સમૂહ છે. તે આત્માની ટેવ છે અને તેથી દેહ અને આત્માને એક-બીજાથી અલગ પાડી શકાય છે.”

૬. જીવાત્મા પ્રવૃત્તિઓની હારમાળા છે :

જીવ અને આત્માના એકત્વને દર્શાવતા સ્વરૂપનું વર્ણન આપણને જીવાત્માની એક બીજી લાક્ષણિકતા તરફ દોરી જાય છે. જીવાત્મા એ પ્રવૃત્તિઓની હારમાળા છે. અને તેથી તેને માટે વાતાવરણની જરૂર પડે છે. જેમાં જીવાત્મા પ્રવૃત્તિ કરે છે. આવી પ્રવૃત્તિઓ માટે જીવાત્માએ દેહનો સક્રિય સહકાર લેવો પડે છે. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે અહં માત્ર સ્વતંત્રપણે એકલવાયો અસ્તિત્વ ધરાવી શકે નહીં. આ રીતે અહંનું અસ્તિત્વ સૃષ્ટિના સંદર્ભમાં શક્ય બને છે. આવી સૃષ્ટિમાં જ અહંનો વિકાસ અને પ્રગતિ સંધાય છે.

સમાપન :

ઈકબાલનો જીવાત્માનો ખ્યાલ કુરાનમાં રજૂ થયેલ માનવ વ્યક્તિત્વ અંગે વિશિષ્ટતાને આધારે રજૂ થતો લાગે છે. જીવાત્મા કે અહંનું સ્વરૂપવર્ણન જોતા ઈકબાલ અહંની બે વિશિષ્ટતાઓ તારવે છે.

૧. અહંનું જીવન કોઈ યંત્રવત જીવન નથી પરંતુ કોઈક ધ્યેય સિદ્ધ કરવા માટે પ્રયત્નશીલ છે.

૨. અહંનું જીવન અહંના અનુભવો, લાગણીઓ અને સંકલ્પોથી ઘડાયેલું છે.

૮. ડૉ. મોહમદ ઈકબાલ અનુસાર અંતઃઅનુભૂતિનું સ્વરૂપ અથવા લાક્ષણિકતાઓ

પ્રાસ્તાવિક :

ઈકબાલ અનુસાર ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન પરમસત્ય વિશે જ્ઞાન પ્રાપ્તિનો પ્રયત્ન કરે છે. ઈન્દ્રિયઅનુભવ દ્વારા પરમસત્યનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ શકે નહીં, કારણ કે ઈન્દ્રિયો માત્ર જગતના પદાર્થોનું જ જ્ઞાન કરી શકે છે. તેમ છતાં તેનું મૂલ્ય પણ છે. બુદ્ધિ દ્વારા પણ પરમસત્યનું જ્ઞાન થઈ શકે નહીં, તેના દ્વારા દિક્ અને કાળનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. અંતઃ અનુભૂતિ એ એક માત્ર પરમજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનો એક માર્ગ છે. કુરાનમાં તેને ફૌદ (કલ્બ) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. તેનો અર્થ હૃદય થાય છે. આથી હૃદય એ તેનો માર્ગ છે એમ ઈકબાલ માને છે. તેઓ અંતઃઅનુભૂતિની કેટલીક વિશેષતાઓ રજૂ કરે છે જે નીચે પ્રમાણે છે.

૧. તત્કાલ અનુભવ :

અંતઃઅનુભૂતિ દ્વારા મેળવેલા જ્ઞાનમાં જ્ઞાનનો વિષય અને જ્ઞાતા વચ્ચે કોઈ અંતરપટ નથી. અંતઃઅનુભૂતિ દ્વારા મેળવાયેલ સત્યની ઝાંખી કે ઈશ્વરનું જ્ઞાન એ કોઈપણ માધ્યમ વિના મેળવાયેલ જ્ઞાન છે. ઈકબાલના મત અનુસાર જેનું પ્રત્યક્ષ ઈન્દ્રિય અનુભવ તત્કાલ થાય છે. તેમ અંતઃઅનુભૂતિ પણ તત્કાલ છે.

૨. સમગ્રતયા અનુભવ :

વિચાર દ્વારા પ્રાપ્ત થતાં જ્ઞાનમાં તર્કનું માધ્યમ સમાયેલું છે અને તેથી અંતઃઅનુભૂતિ દ્વારા મળેલા જ્ઞાનમાં અને તર્ક દ્વારા મળેલા જ્ઞાનમાં તફાવત છે. તત્કાલીન અનુભવમાં અંતઃઅનુભૂતિનું જ્ઞાન ઇન્દ્રિયજ્ઞાન સમાન હોવા છતાં તે ભિન્ન છે અને તે એ રીતે ભિન્ન છે કે ઇન્દ્રિયજ્ઞાનમાં ઇન્દ્રિયના માધ્યમ વગર જ્ઞાન થતું નથી. જ્યારે અંતઃઅનુભૂતિમાં કોઈ ઇન્દ્રિયની જરૂર પડતી નથી. ઇન્દ્રિયાનુભૂતિ જ્ઞાન અંતઃઅનુભૂતિ કરતાં જુદી છે. ઇન્દ્રિયજ્ઞાન સમગ્રતયાનું જ્ઞાન કદાપી ન આપી શકે જ્યારે અંતઃઅનુભૂતિ પરમસત્તા કે પરમસત્યનું સર્વગ્રાહી જ્ઞાન આપે છે.

૩. અપૃથક્કરણીય અનુભવ :

અંતઃઅનુભૂતિ જ્ઞાનમાં જ્ઞાતા અને જ્ઞેયનો ભેદ અદૃશ્ય થાય છે. જ્ઞાતા અને જ્ઞેયનું એવું એકત્વ સર્જાય છે કે એ બન્નેને પૃથક્કરણ દ્વારા છુટા પાડવા શક્ય નથી. આ અર્થમાં જ્ઞાતા અને જ્ઞેય બન્ને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. જ્ઞાનનું કોઈ પણ પૃથક્કરણ જ્ઞાતા જ્ઞેય અને પ્રમાણપર આધારીત છે. અંતઃઅનુભૂતિ જ્ઞાનમાં પ્રમાણની પણ આવશ્યકતા રહેતી નથી. તેમાં જ્ઞાતા જ્ઞેયનો ભેદ પણ રહેતો નથી.

૪. દિવ્યાનુભૂતિ અનુભવ :

અંતઃઅનુભૂતિ એ એક એવો અનુભવ છે કે જેમાં જ્ઞાતા અને પરમતત્ત્વ વચ્ચે એકત્વ સધાય છે. ઇશ્વરની સભાનતા થાય છે. ઇશ્વરનો પ્રત્યેક્ષ અનુભવ થાય છે ત્યારે આમ માનવા જતાં એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે એ દિવ્ય તત્ત્વ કે ઇશ્વરતત્ત્વ છે એમ કયા આધારે કહી શકાય ? આ સંદર્ભમાં ઈકબાલ ઉત્તર આપે છે કે જે પ્રક્રિયા દ્વારા આપણે અન્યના મનની સભાનતા મેળવીએ છીએ એવી જ રીતે દિવ્ય તત્ત્વના અસ્તિત્વની સભાનતા મેળવીએ છીએ. હું કશુંક કહું છું તેનો મને પ્રતિસાદ મળે છે અને હું તેના મનના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરું છું. એ જ રીતે અંતઃઅનુભૂતિમાં પ્રતિધ્વનિ અનુભવવા મળે છે. એટલું જ નહિ બન્ને ધ્વનિ વચ્ચે એકત્વ પણ અનુભવાય છે.

અંતઃઅનુભૂતિ મન અને બુદ્ધિ દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલ નથી. અંતઃઅનુભૂતિનો સંબંધ હૃદય સાથે છે. બુદ્ધિ ભેદ પાડે છે જ્યારે હૃદય એકત્વ સર્જે છે.

૫. અવર્ણનીય અનુભવ :

અંતઃઅનુભૂતિ એક એવો અનુભવ છે કે જેને ઈકબાલ અવર્ણનીય માને છે તેનો ચીતાર આપી શકાય તેમ નથી. તેનું સ્વરૂપ લાગણીનું છે, વિચારનું નહીં. માટે જ અંતઃ અનુભૂતિનું વર્ણન શક્ય નથી. ઈકબાલ કહે છે કે, “રહસ્યવાદી અનુભૂતિનો સીધો અનુભવ કરવાનો હોવાથી એ સ્પષ્ટ છે કે, તેનું વર્ણન બીજા સમક્ષ કરી શકાય નહીં. અંતઃઅનુભૂતિની અવસ્થા લાગણીપ્રધાન છે. કદાચ તેનું વર્ણન કોઈ રહસ્યવાદી કે પૈગમ્બર બીજા સમક્ષ શબ્દો દ્વારા કરે તો પણ તે એનું હાર્દ સમજી શકે નહીં.” ઈકબાલ માને છે કે અંતઃઅનુભૂતિ લાગણી હોવાથી જેમ પ્રત્યેક લાગણી એક વિચારમાં રજૂ થવા પ્રયત્નશીલ રહે છે વિચારનું રૂપ ધારણ કરી શબ્દ દ્વારા વર્ણન પામે તેમ આપણને અંતઃઅનુભૂતિનો વિચાર મળે છે. પરંતુ તેના હાર્દમાં કદાપી વર્ણવી શકાય નહીં.

૬. કાલાતિત અનુભવ :

અંતઃઅનુભૂતિ વ્યક્તિને અનંતતાનો અનુભવ કરાવે છે. અંતઃઅનુભૂતિ દરમિયાન જાણે સમય થંભી ગયો હોય તેમ લાગે છે. વ્યક્તિ પોતાના જીવનની અનેક વિટંબણાઓ ભૂલી જાય છે. પોતે એક નવી દુનિયામાં વચરતો હોય તેવો અનુભવ થાય છે. આ અનુભવ સમાપ્ત થયા પછી વ્યક્તિ ફરી પાછો સમયબદ્ધ જીવનમાં પાછો ફરે છે. એમ છતાં વ્યક્તિનું ધ્યેય તો ફરી-ફરીને આ અનુભવમાં પાછા ફરવાનું રાખે છે. આ રીતે અંતઃઅનુભૂતિ માનવીને સમયથી પર અને અનંતતાનો અનુભવ કરાવે છે.

સમાપન : આમ ઈકબાલ માને છે કે, પરમસત્યનું જ્ઞાન માત્ર અંતઃઅનુભૂતિ દ્વારા શક્ય છે. કારણ કે માણસ પાસે જે જ્ઞાનના સાધનો છે તે માણસને પરમ સત્યના જ્ઞાન સુધી લઈ જવા માટે અસમર્થ છે. માત્ર ને માત્ર અંતઃઅનુભૂતિ જ ઈશ્વર કે પરમ સત્ય સુધી જઈ શકે છે.

૯. ડૉ. મોહમદ ઇકબાલ અનુસાર અમરત્વનો ખ્યાલ

પ્રાસ્તાવિક :

ઈસ્લામમાં પ્રાપ્ત થતાં અમરત્વના ખ્યાલનો ઇકબાલ સ્વીકાર કરે છે. પરંતુ પછીથી તેઓ માનવના મનોવૈજ્ઞાનિક અને વૈજ્ઞાનિક પાસાંઓનાં વિચારને આધારે તે અંગેના કેન્ટ, નિત્સે અને બર્ગસાં જેવા વિચારકોના મંતવ્યને અનુલક્ષીને અમરત્વ અંગેની વિચારણા રજૂ કરે છે. નિત્સેના સતત પરિવર્તનના ખ્યાલની એમના ઉપર અસર વર્તાય છે. ઇકબાલ જણાવે છે કે, સૃષ્ટિ મર્યાદિત છે અને સદાય અચળ છે. અમરત્વના આધારે ઇકબાલ માનવભાવી વિશેનો વિચાર રજૂ કરે છે. અમરત્વનો ખ્યાલ સમજાવતાં ઇકબાલ નીચેના ત્રણ મુદ્દાઓ સ્પષ્ટ કરે છે.

૧. પ્રત્યેક વ્યક્તિ સમયાવધીન છે :

પ્રત્યેક વ્યક્તિ અમુક સમયે જન્મે છે અને તેથી જ તેની મર્યાદા અને માનવતા જાણી શકાય છે. વ્યક્તિનું સર્જન સમયમાં થાય છે. એથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, સૃષ્ટિના સર્જન પહેલાં માનવીનું સર્જન થયું નથી. આથી વ્યક્તિનું અમરત્વ એ એવી કોઈ વસ્તુ નથી કે જ્યાં વ્યક્તિનું વ્યક્તિત્વ ઘટી જાય. આમ અમરત્વ એટલે ઈશ્વરની સાથે તાદાત્મ્ય એવો અર્થ ઇકબાલને માન્ય નથી. કુરાન અનુસાર વ્યક્તિએ કરેલાં કાર્યો પ્રમાણે અલ્લા ક્યામતના દિવસે વ્યક્તિનો ન્યાય તોરશે. એ સૂચનામાં એ અર્થ સમાવિષ્ટ છે કે અમરત્વની પ્રાપ્તિ પછી પણ વ્યક્તિગત અને વ્યક્તિત્વનો અંત આવતો નથી.

૨. મૃત્યુ પામેલી વ્યક્તિ ફરીથી પૃથ્વી પર આવતી નથી.

કુરાનના અમરત્વના ખ્યાલમાંથી આ મુદ્દો ઉપસાવી ઇકબાલ સ્પષ્ટ કરવા માગે છે કે અમરત્વની માન્યતા સ્વીકારવાથી પુનર્જન્મનો સ્વીકાર થઈ જાય છે એવું નથી. અમરત્વ અને પુનર્જન્મ એક-બીજા સાથે જોડાયેલી નથી. મૃત્યુ પછી જીવાત્માએ કોઈ દેહ ધારણ કરવો અનિવાર્ય નથી. એક વખત મૃત્યુ જીવાત્માને દેહના બંધનમાંથી છુટો કરે પછી તેને જન્મ-મરણના ચક્રમાં ભટકવું પડતું નથી અને તેમણે તો માત્ર પોતાનો ન્યાય મેળવવા માટે ક્યામતના દિનની રાહ જોવાની રહે છે, ઈન્તજારી રહે છે.

૩. વ્યક્તિના મર્યાદિતપણાને એના ખરાબ મુકદ્દર તરીકે ઘટાવી શકાય નહીં.

જો વ્યક્તિના મર્યાદિતપણાને એક હકીકત તરીકે ઘટાવાય અને તેને વ્યક્તિ માટેની એક દુર્ઘટના કે નિમ્ન સ્તરીય અસ્તિત્વ તરીકે ન ઘટાવતા સ્પષ્ટ થશે કે માનવીનું અંતિમ ભાવિ સિદ્ધ કરવા માટે મર્યાદિતપણાની ઉપર જવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી. વ્યક્તિનું વ્યક્તિત્વ મર્યાદિત હોવા છતાં પણ એ અસ્વીકાર્ય નથી એમ તેમાંથી ફલિત થાય છે. કયામતના દિવસે વ્યક્તિનો આત્મા વ્યક્તિગત અલ્લાહ સમક્ષ પ્રત્યક્ષ થાય છે અને તેમનો ન્યાય મેળવે છે.

મૂલ્યાંકન :

માનવભાવી તથા આત્માના અમરત્વ વિશેનો ઈકબાલનો ખ્યાલ વિશિષ્ટ પ્રકારનો છે. હિંદુશાસ્ત્રમાં પ્રાપ્ત થતાં ખ્યાલોથી આ ખ્યાલ તદ્દન ભિન્ન છે. માનવીનું ભાવી ઈશ્વરતત્ત્વમાં એકલીન થતું નથી, પણ સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ જાળવી પોતાની અમર્યાદિત શક્તિઓને સિદ્ધ કરવાની છે. ઈકબાલ કહે છે કે, “માનવની સિદ્ધિ એના ક્રમશઃ વિકાસમાં રહેલી છે. એક વ્યક્તિમાં એનું સ્થાન જાળવીને વિશિષ્ટ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓમાં એના વ્યક્તિત્વના દર્શન થાય છે. જ્યારે પરમસત્તા સમક્ષ ઉપસ્થિત થવાનો સમય આવે ત્યારે વ્યક્તિ સંપૂર્ણ કાબુ રાખીને અલ્લાહ સમક્ષ હાજર થઈ શકે.”

૧૦. મહર્ષિ રમણનો નિરપેક્ષ રહસ્યવાદ

પ્રાસ્તાવિક :

આત્માની અનુભૂતિ જ એકમાત્ર અપરોક્ષ અનુભૂતિ છે, એમ માનતા મહર્ષિ આ અનુભૂતિને નિરપેક્ષજ્ઞાનની અનુભૂતિ તરીકે ઓળખાવે છે. રહસ્યવાદ (Mysticism) માં અપરોક્ષ અનુભૂતિનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે.

રહસ્યવાદ એટલે શું ?

મહર્ષિના રહસ્યવાદને સમજવા માટે રહસ્યવાદનું ખરું સ્વરૂપ જાણી લેવું જરૂરી બની જાય છે.

રહસ્યવાદનું હાર્દ દર્શાવતા લગભગ સર્વાનુમતે એમ કહેવામાં આવ્યું છે. કે રહસ્યવાદ એ પરમસત્યને પામવાનો માર્ગ છે. આ પરમ સત્યની જેણે અનુભૂતિ મેળવી છે તે જ ખરો રહસ્યવાદી છે.

ડૉ. દાસગુપ્તાના મતે રહસ્યવાદ એવો સિદ્ધાંત છે, જે પરમ સત્યને પામવાની બાબતમાં બુદ્ધિને અસમર્થ માને છે. અને એ જ સમયે તે અંતિમ સત્યને પામવા માટેના અન્ય સાધન વિષે ખાતરી પણ ધરાવે છે.

મીસ અંડરહીલ રહસ્યવાદને તેના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં તત્ત્વનું વિજ્ઞાન અથવા પરમ તત્ત્વ સાથેના તાદાત્મ્યની કળા તરીકે ઓળખાવે છે. એમ. કે. સ્પેન્સરના મતે રહસ્યવાદ એ આત્માનું વિજ્ઞાન છે, જેની મદદથી આ જ રક્તમાંસના નશ્વર દેહમાં રહીને ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરી શકાય છે.

ડબલ્યુ. ટી. સ્ટેઈસ તેને જ રહસ્યવાદી તરીકે સ્વીકારે છે કે જેને રહસ્યાનુભૂતિ થયેલી છે. મહર્ષિ રમણ સ્ટેઈસ સૂચિત અર્થમાં ચોક્કસપણે રહસ્યવાદી છે. આ સંદર્ભમાં ડૉ. રાધાકૃષ્ણન્ મહર્ષિની ઓળખ આપતા કહે છે કે, “શ્રી રમણ મહર્ષિ વિદ્વાન નથી, તેમની પાસે પાંડિત્ય નથી, પરંતુ તેમની પાસે એવું પ્રજ્ઞાન છે કે જે અંતિમ સત્તાના અપરોક્ષ અનુભવથી આવે છે.” આચાર્ય વિનોબાજી લખે છે કે, “રમણ મહર્ષિએ પરમતત્ત્વ સાથે ઐક્ય સાધ્યું હતું અને એ સ્થિતિમાં તેઓ સદા રમમાણ હતા.”

મહર્ષિના રહસ્યવાદની લાક્ષણિકતાઓ :

મહર્ષિના રહસ્યવાદની લાક્ષણિકતાઓ તેમની રહસ્યાનુભૂતિની લાક્ષણિકતાઓ નથી પરંતુ તેમની રહસ્યાનુભૂતિના આધારે રહસ્યવાદી સિદ્ધાંતનું જે સ્વરૂપ નક્કી થાય છે તેની છે.

૧. સાદો રહસ્યવાદ :

મહર્ષિના રહસ્યવાદને સાદો કહેવાનું કારણ એ છે કે તેમની દૃષ્ટિએ આખરી સત્ય તદ્દન સરળ છે, માત્ર પરિપક્વ માનસવાળા જ સાદા સત્યને તેના ખરા સ્વરૂપે ગ્રહણ કરી શકે છે.

૨. સરળ સીધો રહસ્યવાદ :

સરળ એટલે સહેલો એમ નહીં પરંતુ સરળ એટલે જટિલ નહીં, આડ અવરોધ કે માધ્યમની દબલગીરી સિવાયનો અંતિમ સત્યના લક્ષ્યને પામવા માટે તેઓ સીધો જ માર્ગ અપનાવે છે. પોતાની અંદર પોતાના સ્વરૂપને પોતાની જ મદદથી પામવાનું મહર્ષિ કહે છે.

મહર્ષિ જણાવે છે કે ગમે તે સાધના સ્વીકારાય પણ અંતે તો વ્યક્તિએ આત્મા તરફ વળ્યે જ છૂટકો છે તો અહીં અને અત્યારે જ શા માટે આત્મામાં સ્થિર ન થવું ? જે સત્યને લોકો અનેક ગૂંચવણો સંઘર્ષો અને પ્રયત્નોના અંતે સમજતા થાય છે તે ખરેખર સીધા માર્ગે તરત પામી શકાય છે એમ મહર્ષિનું કહેવું છે.

૩. જ્ઞાન મૂલક :

કેટલાક અભ્યાસીઓ સંત અને ભક્તોના રહસ્યવાદને પ્રેમ મૂલક રહસ્યવાદ ગણાવે છે. મહર્ષિના દર્શનમાં જ્ઞાન માર્ગી પરંપરા પ્રગટતી જોવા મળે છે. તેમની આત્મ શોધનની પ્રક્રિયાના ત્રણ તહક્કા વર્ણવાયા છે. (૧) નિષેધક (૨) સંશોધનાત્મક (૩) નિશ્ચયાત્મક. મહર્ષિ કહે છે તેમ બીજા માર્ગમાં વિયોગ સ્વીકારી યોગ સાધવાના પ્રયત્ન થાય છે, જ્યારે જ્ઞાન માર્ગમાં વિયોગ સમજવાનો અને જે યોગસિદ્ધ જ છે તેને અનુભવવાનો પ્રયત્ન થાય છે. આમ મહર્ષિના દર્શનમાં સમજ ઉપર વિશેષ ઝોક છે. અહીં પ્રેમ અને કર્મનો વિરોધ નથી પરંતુ પ્રાધાન્ય જ્ઞાનનું છે.

૪. કેવલાત્મવાદી રહસ્યવાદ :

મહર્ષિના રહસ્યવાદમાં જે સત્યતત્ત્વ કેન્દ્ર સ્થાને છે તે તત્ત્વ આત્મતત્ત્વ જ છે. આથી રહસ્યાનુભૂતિનું વર્ણન કરતાં તેઓ કહે છે કે તે અવસ્થામાં ફક્ત “હું છું તે હું છું” એવો અનુભવ થાય છે.

ઈશ્વરવાદી રહસ્યવાદમાં આત્માનું અમુક પ્રકારનું અસ્તિત્વ જળવાઈ રહે છે. તેમ છતાં આત્માની સત્તા આખરી અને સ્વતંત્ર માનવામાં આવતી નથી. બૌદ્ધ રહસ્યવાદમાં આત્માની

સત્તાનું વિધાયક વર્ણન જ મળતું નથી. બ્રહ્મવાદમાં બ્રહ્મ અને આત્માને એકમાની છેવટનું તત્ત્વ બ્રહ્મ ગણી આત્મ શબ્દ ગૌણ બનાવવામાં આવે છે. મહર્ષિના દર્શનમાં સાધન્ત આત્મા જ કેન્દ્રમાં હોવાથી તેમના રહસ્યવાદને કેવલાત્મવાદી કહેવો વધુ યોગ્ય છે.

૫. નિરપેક્ષ રહસ્યવાદ :

મહર્ષિના રહસ્યવાદને નિરપેક્ષ કહેવાનું કારણ એ છે કે રહસ્યાનુભૂતિ એ મહર્ષિના મતે નિરપેક્ષ જ્ઞાનની અનુભૂતિ છે. તમામ પ્રકારની સાપેક્ષતા જે ભેદમયતામાંથી ઉદ્ભવે છે તેનાથી મુક્ત થવાથી આ નિરપેક્ષતાની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે. જ્ઞાન અને આનંદની સ્વાયત સ્થિતિ એ મહર્ષિના રહસ્યવાદને નિરપેક્ષ કહેવા માટે પ્રેરે છે.

મૂલ્યાંકન :

પાશ્ચાત્ય ચિંતન પ્રત્યક્ષવાદના આધારે સંશયવાદ પ્રતિ અને બુદ્ધિવાદના આધારે અજ્ઞેયવાદ પ્રતિ દોરી જાય છે. માત્ર રહસ્યવાદ જ એક ઉપાય તરીકે બચે છે, જે પરમને પામવાની ખાતરી આપે છે. ઉપનિષદ્દના ઋષિઓએ કબુલ્યું છે કે મૃત્યુને તરવું એટલે પોતાના પરમ સ્વરૂપને પામવું. એ જ એકમાત્ર માર્ગ છે એ સિવાયના અન્ય માર્ગ જ નથી, ના અન્ય પન્થાઃ વિદ્યતે અનેન । વળી રહસ્યવાદ દ્વારા વસ્તુજગતનું જ્ઞાન મેળવવાનું રહેતું નથી. એ એક તબક્કે શક્ય પણ બનતું નથી. કારણ કે દ્વંદ્વાત્મક વિચારણાનો અહીં કાયમી અંત આવી જાય છે. રહસ્યાનુભૂતિ પરમ અનવભૂતિ છે જે સ્થળ કાળથી પર છે. આ અર્થમાં અમરતાની અનુભૂતિ બની રહે છે. જગતમાં હોવાના સ્થાને જગત આત્મામાં સમાયેલું અનુભવાય છે. મહર્ષિ કહે છે કે, અજ્ઞાન અવસ્થામાં આત્મા શરીરમાં રહેલો મનાય છે પણ જ્ઞાનાવસ્થામાં શરીર અને જગત બધું આત્મામાં રહેલું અનુભવાય છે. વળી જ્ઞાનમૂલક પરમ સિદ્ધિ એ છે કે તેની પ્રાપ્તિ પછી પ્રશ્ન ચેતના શેષ રહેતી નથી. ઉપનિષદ્દકાર પણ કહે જ છે હૃદયની ગ્રંથી ભેદાય જાય છે તેથી સર્વ સંશય છેદાય જાય છે.

૧૧. મહર્ષિ રમણ અનુસાર અંતિમ સત્ના સ્વરૂપ નિર્દેશનનાં સૂત્રો

પ્રાસ્તાવિક :

જ્ઞાનમીમાંસાના ક્ષેત્રે જેમ સત્ય જ્ઞાનની કસોટી રજૂ કરવી અગત્યની બની જાય છે તેમ તત્ત્વમીમાંસા માટે અંતિમ સત્ના સ્વરૂપ નિર્દેશતા સૂત્રો મહત્વના સાબિત થાય છે. મહર્ષિએ રજૂ કરેલાં અંતિમ સત્ના સ્વરૂપને નિર્દેશતા સૂત્રો નીચે પ્રમાણે તારવી શકાય.

- (૧) સત્ કાયમ સત્ હોવું જોઈએ.આવું સત્ એ છે કે જે છે.
- (૨) સત્ય અસ્તિત્વ એક જ છે. વસ્તુલક્ષી જ્ઞાન વિનાનું છે, તે નિરપેક્ષ ચેતના છે, અપરિવર્તનશીલ છે.
- (૩) અંતિમ સત્ આનંદરૂપ છે.

આત્મા અને અંતિમ સત્ની એકરૂપતા :

અંતિમ સત્ના લક્ષણો આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપનાં અનુભવના આધારે નક્કી કરવામાં આવ્યા હોવાથી મહર્ષિના દર્શનમાં આત્મા એ જ અંતિમ સત્ માનવામાં આવે છે. અલબત્ત આ આત્મ એટલે જીવાત્મા કે અહમાત્મા નહિ. શદ્ધ આત્મસ્વરૂપનું વર્ણન અને વિચાર કરતાં જણાય છે કે તે બન્ને એક જ છે. આમ આત્મા એ જ અંતિમ સત્ તરીકે સાબિત થાય છે.

અંતિમ સત્રૂપ આત્માનાં લક્ષણો :

મહર્ષિના કેવલાત્મવાદના કેન્દ્રમાં આત્મા અને માત્ર આત્મા છે. અહીં અંતિમ સત્ તરીકે આત્માનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરતાં કેટલાંક મહત્વના લક્ષણો દર્શાવવામાં આવ્યા છે.

(૧) આત્મા સત્-ચિત્-આનંદ સ્વરૂપ છે.

મહર્ષિ કહે છે કે જે કંઈ અનાત્મ છે તેને દૂર કર્યા પછી શેષ જે રહે છે તે આત્મા છે અને તે સત્-ચિત્-આનંદ છે.

સત્ એટલે હોવું તે. આ અર્થમાં ત્રિકાલાબાધિત એવું જો કોઈનું પણ હોવાપણું હોય તો તે માત્ર આત્માનું જ છે. તે અચિત્ કહેતા જડ ન હોઈ શકે. સૌ કોઈ તેને ટકાવવા ઈચ્છે છે માટે દુઃખરૂપ ન હોઈ શકે. આ અર્થમાં આત્મા સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ છે.

(૨) તે સ્વયંસિદ્ધ છે.

આત્મા બીજા કોઈ પ્રમાણની અપેક્ષા રાખતો નથી. સાબિત કરવા જતાં પૂર્વે તેને સ્વીકારી લેવો પડે છે. આથી સ્વયંસિદ્ધ માનવો પડે છે.

પોતાના અસ્તિત્વનો પ્રશ્ન ઉઠાવવો વદતોવ્યાધાત બની જાય છે, કારણ કે પ્રશ્નનું ઊઠવું એ જ પ્રશ્નકર્તાના અસ્તિત્વની સાબિતી બની જાય છે. હું છું એવો દરેકનો સહજ સ્વાભાવિક અનુભવ છે. કોઈ પોતે પોતાનો નિષેધ કરી શકશે નહીં. આમ, આત્મા સ્વયંસિદ્ધ છે.

(૩) આત્મા એક અને માત્ર એક છે.

મહર્ષિના મતે દેહધારી અર્થમાં અનેક આત્મા ભાસે છે પણ તેમાંથી દેહાધ્યાસ અને અહંભાવ બાદ કરતાં સ્વસત્તાના અનુભવરૂપ તત્ત્વ તરીકે આત્મા એક અને માત્ર એક જ છે.

(૪) આત્મા અપરિવર્તનશીલ છે.

બધા જ પરિવર્તનોના સાક્ષી તરીકે જે અનુભવાય છે તે આત્મા પોતે અપરિવર્તનશીલ છે. મહર્ષિ કહે છે કે કોઈ સ્થિર કાયમી તત્ત્વને ગ્રહણ કર્યા સિવાય પરિવર્તન અનુભવી શકાય નહીં.

(૫) આત્મા અધિષ્ઠાનરૂપ છે.

મહર્ષિના મતે સત્ તત્ત્વની કસોટીને પાર ઉતરી આખરી અધિષ્ઠાન કરીકે જે સાબિત થાય છે તે માત્ર આત્માનું તત્ત્વ જ છે. આ સિવાય બીજું કોઈ તત્ત્વ અધિષ્ઠાન એટલે કે આધાર બની શકતું નથી.

બધા જ વિચારો શમી ગયા પછી શેષ રહેતી સભાનતા ક્યારેય નાશ પામતી નથી. પરંતુ સત્ તત્ત્વ રૂપે તેનો આવિર્ભાવ થાય છે. મનની ઉત્પત્તિ અને ઉપશમ જેમાં થાય છે તે આધારભૂત તત્ત્વ બીજું કશું નહિ આ આત્મતત્ત્વ જ છે.

(૬) આત્મા અનાદિ અને અનંત છે.

આત્મા અનાદિ અને અનંત છે. એ લક્ષણ તેના સત્ રૂપ હોવાના લક્ષણમાંથી ફલિત થાય છે. તેનો આદિ ન હોઈ શકે કારણ કે તેનો આદિ જો અસત્માં માનીએ તો આંતર વિરોધ આવે છે અને સત્માં જ માનીએ તો પુનરુક્તિ થાય છે. એ જ પરિસ્થિતિ તેના અંતની બાબતમાં જોવા મળે છે. આથી તેને શાશ્વત તત્ત્વ ગણવું વધુ ઉચિત છે.

(૭) આત્મા સ્થળ-કાળથી પર છે.

જે સનાતન છે, જેને આદિ કે અંત નથી તેવા સત્ સ્વરૂપ આત્મતત્ત્વને સ્થળ-કાળ અંતર્ગત કલ્પી શકાતું નથી. આથી મહર્ષિ કહે છે, વિચાર કરીને જોતાં દેશકાળ આપણી અંદર છે. તે આત્મામાં છે આથી તે આત્માને કોઈ પણ અર્થમાં અસરકારક નથી.

(૮) આત્મા નિર્ગુણ અને નિર્વેયક્રિય છે.

મહર્ષિના મતે આત્મા તમામ ગુણોથી મુક્ત છે કારણ કે ગુણો મનમાં રહેલા છે. આપણે અહીં આત્માના જે જે લક્ષણો વર્ણવીએ છીએ તે તેના સ્વરૂપનું માત્ર નિર્દેશન કરતાં લક્ષણો છે. તે આત્માના ગુણ બનતા નથી. એ જ રીતે વ્યક્તિત્વએ ગુણસમુહ હોવા ઉપરાંત પરિચિત સભાનતાનું જ બીજું નામ હોવાથી શુદ્ધ આત્મતત્ત્વ પર વ્યક્તિત્વનું આરોપણ કરી શકાતું નથી. મહર્ષિ કહે છે તેમ અનંત અપરિમિત અસ્તિત્વના સાક્ષાત્કારની સ્થિતિ એવી છે કે ત્યાં શાશ્વત અસ્તિત્વ સિવાય વ્યક્તિમત્તા જેવું કશું રહેતું નથી.

(૯) આત્મા પૂર્ણ તત્ત્વ છે.

જે કંઈ છે તે બધું આત્મામાં છે. તે આત્મા સર્વને સમાવે છે. વસ્તવમાં આત્મા જ બધું છે, આત્મા સિવાય કશું જ નથી. આ અર્થમાં આત્મા પૂર્ણ છે.

આ તમામ લક્ષણો મહર્ષિના કેવલાત્મવાદને સર્વાત્માન્તરવાદ અને આત્મેશ્વરવાદ તરીકે સાબિત કરે છે.